

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İŞLETME ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KALKINMA VE ÇEVRESEL SAĞLIK RİSKLERİ:
AZERBAYCAN İÇİN
EKONOMETRİK BİR ANALİZ**

Madina ZEYNALOVA

2501191417

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Neslihan FİDAN KESEÇİ

İSTANBUL – 2022

ÖZ

Madina ZEYNALOVA

KALKINMA VE ÇEVRESEL SAĞLIK RİSKLERİ: AZERBAIJAN İÇİN EKONOMETRİK BİR ANALİZ

Günümüz dünyasında ekonomik kalkınma beraberinde çevre sorunlarını getirmektedir. Günümüzde su, toprak ve hava kirliliğini bir arada içeren çevre kirliliği, biyolojik çeşitliliğin geri döndürülemez kaybı, su, verimli tarım arazileri ve balık gibi doğal kaynakların giderek yok olması, ekonomik kalkınma ve sürdürülebilir kalkınmaya yönelik en ciddi tehditler arasındadır. Çevre şiddete ve yıkıma maruz kalmaktadır. Bununla birlikte, insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkiler de dahil olmak üzere çevre sorunlarının önemli sonuçlarına çok az dikkat gösterilmektedir. Ancak insan sermayesi teorisinde vurgulandığı gibi, ekonomik kalkınma için sağlıklı insan şarttır. Sürdürülebilir kalkınma, mevcut ve gelecek nesillerin refahı için çevrenin korunmasına büyük önem vermektedir. Sürdürülebilir kalkınma anlayışı, doğal kaynakların ve çevrenin korunmasını kalkınmanın yardımcısı ve gelecek nesillerin çıkarlarının koruyucusu yapmaktadır.

Global bir problem haline gelen çevresel sağlık riskleri son dönemlerde inceleme konusu olmuştur. Ekonomik kalkınmanın sebep olduğu çevre sorunlarını çözmenin bir yolu bu sorunların tespit edilmesi ve istikrarlı bir ekonomik kalkınma sağlanarak risklerin azaltılmasıdır. Çalışmada Azerbaycan ekonomisi için 1995-2021 dönemi temel alınarak ekonomik kalkınma ile çevresel sağlık riskleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Kurulan ekonometrik modelde kişi başı GSMH, kişi başı karbondioksit emisyonu ve sağlık harcamaları değişkenleri kullanılmıştır. Yapılan çalışmada zaman serisi yöntemlerinden olan VAR analizi kullanılmıştır. İlk olarak ekonometrik model kurulmuş ve modelde yer alan değişkenlerin durağanlık durumları incelenmiştir. Değişkenlerin aynı dereceden tümlşik olduğu tespit edildikten sonra VAR analizi yapılmıştır. VAR analizi için yapılan temel varsayım testler sonucunda modelde herhangi bir spesifikasyon hatasının olmadığı tespit edilmiştir. Son olarak çalışmada etki-tepki grafikleri incelenmiş ve varyans

ayrıştırma analiz sonuçları açıklanmıştır. Sonuç olarak Azerbaycan ekonomisinde de diğer gelişmekte olan ülkeler gibi ekonomik kalkınmanın bir takım çevresel sağlık risklerine yol açtığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, Çevre, Azerbaycan, Etki-Tepki, VAR

ABSTRACT

Madina ZEYNALOVA

DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL HEALTH RISKS: AN ECONOMETRIC ANALYSIS FOR AZERBAIJAN

In today's world, economic development brings with it environmental problems. Today, environmental pollution, which includes water, soil and air pollution, irreversible loss of biological diversity, the gradual disappearance of natural resources such as water, fertile agricultural lands and fish are among the most serious threats to economic development and sustainable development. The environment is exposed to violence and destruction. However, little attention is paid to the significant consequences of environmental problems, including adverse effects on human health. However, as emphasized in human capital theory, healthy people are essential for economic development. Sustainable development attaches great importance to the protection of the environment for the welfare of current and future generations. The understanding of sustainable development makes the protection of natural resources and the environment the helper of development and the protector of the interests of future generations.

Environmental health risks, which have become a global problem, have been the subject of investigation recently. One way of solving environmental problems caused by economic development is to identify these problems and reduce risks by ensuring a stable economic development. In the study, the relationship between economic development and environmental health risks was examined based on the period of 1995-2021 for the Azerbaijan economy. In the established econometric model, the variables of GDP per capita, carbon dioxide emissions per capita and health expenditures were used. VAR analysis, which is one of the time series methods, was used in the study. First, the econometric model was established and the stationarity of the variables in the model was examined. After it was determined that the variables were integrated to the same degree, VAR analysis was performed. As a result of the basic assumption tests for the VAR analysis, it has been determined that there is no specification error in the model. Finally,

action-response graphs were examined in the study and variance decomposition analysis results were explained. As a result, it has been determined that economic development in the Azerbaijan economy, like other developing countries, causes some environmental health risks.

Keywords: Development, Environment, Azerbaijan, Impulse-Response, VAR

ÖNSÖZ

Ekonomik gelişme çevre sorunlarını da beraberinde getirmektedir. Günümüzde su, toprak ve hava kirliliğini bir arada içeren çevre kirliliği, biyolojik çeşitliliğin geri döndürülemez kaybı, su, verimli tarım arazileri ve balık gibi doğal kaynakların giderek yok olması, ekonomik kalkınma ve sürdürülebilir kalkınmaya yönelik en ciddi tehditler arasındadır. Çevre şiddete ve yıkıma maruz kalmaktadır. Bununla birlikte, insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkiler de dahil olmak üzere çevre sorunlarının önemli sonuçlarına çok az dikkat gösterilmektedir. Ancak insan sermayesi teorisinde vurgulandığı gibi, ekonomik kalkınma için sağlıklı insan şarttır. Açıklamalar doğrultusunda çalışmada Azerbaycan ekonomisi için ekonomik kalkınma ile çevresel sağlık riskleri arasındaki ilişki incelenmiştir.

Madina ZEYNALOVA

İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	x
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM EKONOMİK KALKINMA

1.1. Ekonomik Kalkınma ile İlgili Temel Kavramlar	4
1.1.1. Ekonomik Kalkınma Kavramı	4
1.1.2. Ekonomik Kalkınmanın Önemi	5
1.2. Ekonomik Kalkınmanın Tarihsel Gelişimi ve Üç Aşaması	6
1.3. Ekonomik Kalkınmanın Çeşitleri	9
1.3.1. Sürdürülebilir Kalkınma	10
1.3.2. Kırsal Kalkınma	10
1.3.3. Bölgesel Kalkınma.....	11
1.3.4. Sosyal Kalkınma	13
1.4. Ekonomik Kalkınma Göstergeleri.....	13
1.4.1. Beşerî Sermaye	14
1.4.2. Nüfus.....	14
1.4.3. Gelir Dağılımı	15
1.4.4. Kişi Başına Gayri Safi Milli Hasıla	15
1.4.5. Tasarruf ve Yatırım.....	15
1.5. Ekonomik Kalkınma Teorileri.....	16
1.5.1. Doğrusal Kalkınma Teorileri	16
1.5.2. Yapısal Değişim Teorileri.....	19
1.5.3. Dengeli Kalkınma Teorileri	21

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK KALKINMA VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

2.1. Sürdürülebilirlik Kavramı	23
2.2. Sürdürülebilir Kalkınma.....	24
2.2.1. Sürdürülebilir Kalkınmanın Tanımı.....	25
2.2.2. Sürdürülebilir Kalkınmanın Tarihsel Gelişimi	28
2.2.3. Sürdürülebilir Kalkınmanın Amaçları	29
2.2.4. Sürdürülebilir Kalkınmanın Hedefleri	30
2.3. Çevre Kavramı ve Çevrenin Sürdürülebilirliği	32
2.3.1. Çevrenin Tanımı ve Kapsamı	32
2.3.2. Çevrenin Sürdürülebilirliği	34
2.3.3. Çevre Sorunları	34
2.4. Ekonomik Kalkınma ve Çevre İlişkisi	36

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇEVRESEL SAĞLIK RİSKLERİ

3.1. Çevresel Sağlık Kavramı	39
3.2. Çevresel Sağlık Disiplini.....	41
3.2.1. Çevre ve Sağlık Hakkı	43
3.3. Çevre Sağlığındaki Çevre Türleri.....	44
3.4. Doğal ve Yapay Çevrede Sağlık Unsuru.....	47
3.5. Çevresel Sağlık Riskleri	48
3.5.1. Geleneksel Sağlık Riskleri.....	49
3.5.2. Modern Sağlık Riskleri.....	50
3.6. Çevresel Sağlık Risklerinde Negatif Dışsallıklar	51

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KALKINMA VE ÇEVRESEL SAĞLIK RİSKLERİ: AZERBAIJAN İÇİN EKONOMETRİK BİR ANALİZ

4.1. Veri Seti.....	52
4.2. Ekonometrik Model.....	53
4.3. Bulgular	53

SONUÇ	64
KAYNAKÇA	67
EKLER.....	81

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Çalışmada kullanılan değişkenler	52
Tablo 2. ADF ve PP Birim Kök Test Sonuçları	55
Tablo 3. Değişkenlerin Birinci Farklarının Birim Kök Test Sonuçları	56
Tablo 4. VAR Modeli Gecikme Uzunluğu Belirleme Kriterleri	57
Tablo 5. Hata Terimlerinin Durağanlık İncelemesi.....	58
Tablo 6. Otokorelasyon LM Testi	59
Tablo 7. White Değişen Varyans Testi.....	60
Tablo 8. VAR(5) Model Sonuçları.....	60
Tablo 9. KBGSMH için Varyans Ayrıştırma Analiz Sonuçları.....	63

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. Değişkenlerin Düzey Değerlerinin Grafikleri	54
Grafik 2. Değişkenlerin Birinci Farklarının Grafikleri	55
Grafik 3. VAR(5) Modeli için Birim Çember Grafiği	59
Grafik 4. Etki-Tepki Fonskiyonları.....	62

KISALTMALAR LİSTESİ

ADF	: Augmented Dickey Fuller
PP	: Phillips Perron
VAR	: Vector Autoregressive Model
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
KBGSMH	: Kişi Başına Gayri Safi Milli Hasıla
BM	: Birleşmiş Milletler
IMF	: International Monetary Fund
WB	: World Bank
FAO	: Food and Agriculture Organization
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülkeler
GÜ	: Gelişmiş Ülkeler
WEF	: World Economic Forum
WCED	: World Commission on Environment
KOBİ	: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler
İGE	: İnsani Gelişmişlik Endeksi
UNEP	: United Nations Environment Programme
UNDP	: United Nations Development Programme
WHO	: World Health Organization
KBKE	: Kişi Başına Karbondioksit Emisyonu
SH	: Sağlık Harcaması

GİRİŞ

Sanayi devrimi ile başlayan ve 1970'lere kadar devam eden süreçte ülkeler, kalkınma politikalarında doğal kaynakların sınırsız olduğu varsayımından hareket ederek ekonomik büyümelerini artırmak için daha fazla doğal kaynak kullanmışlardır. Ayrıca özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında teknolojinin gelişmesi üretimin hızlı bir şekilde artmasına, nüfus artışı da tüketimin artmasına neden olmuştur. Bu durum bir yandan kalkınmayı sağlarken diğer yandan çevre sorunlarının kademeli olarak bölgesel alandan küresel boyuta kaymasına neden olmuştur.

Ekonomik gelişme çevre sorunlarını da beraberinde getirmektedir. Günümüzde su, toprak ve hava kirliliğini bir arada içeren çevre kirliliği, biyolojik çeşitliliğin geri döndürülemez kaybı, su, verimli tarım arazileri ve balık gibi doğal kaynakların giderek yok olması, ekonomik kalkınma ve sürdürülebilir kalkınmaya yönelik en ciddi tehditler arasındadır (Cedefop, 2009: 8). Çevre şiddete ve yıkıma maruz kalmaktadır. Bununla birlikte, insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkiler de dahil olmak üzere çevre sorunlarının önemli sonuçlarına çok az dikkat gösterilmektedir. Ancak insan sermayesi teorisinde vurgulandığı gibi, ekonomik kalkınma için sağlıklı insan şarttır.

1970'lerden bu yana, kalkınma ve doğal çevre arasında bir denge kurma fikri zemin kazanmaktadır. Bu çerçevede çevreyi ve beşerî sermayeyi dikkate alan uzun vadeli tek kalkınma modeli olan “Sürdürülebilir Kalkınma” modeli, insanların ve diğer canlıların yaşamını etkileyen tüm faktörleri içinde barındırmakta ve en uygun seviyeye ulaşmayı hedeflemektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın birçok farklı tanımı bulunurken 1987 yılında yayınlanan Ortak Geleceğimiz (Brundtland) raporunda; gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılamak yani kaynak kullanımı gündeme gelmiştir. Böylece kalkınma ve doğal kaynaklar arasındaki dengeyi gözetken, kalkınmanın faydalarından şimdiki ve gelecek nesillerin faydalanmasını sağlayan, birbirini çevre ve kalkınma ile tamamlayan bir kalkınma anlayışının temeli atılmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda çalışmada Azerbaycan ekonomisi için ekonomik kalkınma ile çevresel sağlık riskleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde ekonomik kalkınma konusu anlatılmıştır. Konu hakkında genel bilgi verildikten sonra ekonomik kalkınma modelleri ve stratejileri detaylı şekilde incelenmiştir.

İkinci bölümde ekonomik kalkınma ile çevre arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu bölümde ekonomik kalkınmanın çevre üzerindeki pozitif ve negatif etkileri araştırılmıştır. Üçüncü bölümde çevresel sağlık riskleri anlatılmıştır. Çevresel sağlık risklerinin hangileri olduğu açıklanmakta ve çevresel sağlık risklerinin oluşma nedenleri incelenmiştir.

Çalışmanın son bölümünde ise ekonomik kalkınma ve çevresel sağlık riskleri arasındaki ilişki Azerbaycan ekonomisi için ampirik şekilde incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK KALKINMA

"Kalkınma" terimi sadece ekonomide değil, birçok sosyal, kültürel ve politik disiplinde ortaya çıkan önemli konulardan biri olarak bilinmektedir. Ekonomik büyüme kavramından farklı olan kalkınma kavramını açıklarken ekonomik büyüme kavramından da bahsetmek gerekmektedir. Büyüme, milli gelirde sayısal bir artışa işaret eden niceliksel bir kavram iken, kalkınma kavramı gelirdeki artışın yanı sıra adil bir gelir payı da dahil olmak üzere sosyo-ekonomik yapıdaki değişiklikleri içermektedir. Bu açıdan büyümeden çok daha kapsamlı bir içeriğe sahiptir. Bir zincir halinde birbirine bağlı olan büyüme ve kalkınma kavramlarının tanımından da anlaşılacağı gibi, kalkınmanın uygulanması büyüme ile yakından ilişkilidir. Ancak bir ülkedeki ekonomik büyüme, o ülkenin gelişmiş olduğu anlamına gelmeyebilmekte, ancak büyüme hızı düşük gelişmiş bir ülkenin varlığından da söz edilebilmektedir.

Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler, kalkınma sorunlarını belirli bir ekonomik plan dahilinde çözmek için bir kalkınma planı oluştururlar. Ekonomik kalkınma planlarında amaç; kalkınma planında öngörülen süre sonunda ekonomik ve sosyal yapının istenilen düzeye gelmesini sağlamaktır. Bu çerçevede, kişi başına düşen geliri ve çalışan nüfusu artırmak, ekonomik büyüme ile birlikte gelir dağılımındaki eşitsizlikleri ortadan kaldırmak gibi ekonomik hedeflerin yanı sıra; toplumun yaşam beklentisinin arttırılması, eğitim seviyesinin yükseltilmesi, refah seviyesinin yükseltilmesi, bilim ve teknolojinin gelişmesi gibi çeşitli ekonomik olmayan hedeflere ulaşmak için de çalışmak gerekmektedir (Takım, 2011: 155).

Kullanıldığı döneme göre farklı anlamlar kazanan kalkınma kavramı, "ortak yarar" dikkate alınarak, çoğunlukla olumlu anlamda kullanılmaktadır. Kalkınma olgusu üç ana süreçte işlemektedir. Bunlar; ekonomik, sosyal ve insani gelişmedir. Farklı gelişmişlik seviyelerine sahip ülkeler; yüksek, ortalamanın üstünde, ortalamanın altında ve düşük olarak sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırma gelir dağılımı ve yoksulluk kavramlarıyla

yakından ilişkilidir. Özünde, gelişmişlik düzeyi yüksek ülkeler, gelir eşitsizliğinin düşük olduğu ülkelerdir. Aksine, gelişmişlik düzeyi düşük ülkelerde gelir dağılımındaki eşitsizliğin ve yoksul insan sayısının yüksek olduğu görülmektedir. Düşük ve yüksek gelirli ülkelerdeki gelir dağılımına bakıldığında, dağılımdaki eşitsizlik arttıkça veya azaldıkça yoksulluğun arttığı veya azaldığı görülmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde ekonomik kalkınma konusu üzerinde açıklamalar yapılacaktır. Ekonomik kalkınmanın tanımı ve önemi açıklanacak daha sonra ekonomik kalkınmanın tarihsel gelişimi açıklanacaktır. Ekonomik kalkınma çeşitleri ve ekonomik kalkınmanın göstergeleri hakkında genel bilgiler verilecektir. Son olarak bu bölümde doğrusal kalkınma teorileri, yapısal değişim teorileri ve dengeli kalkınma teorileri hakkında açıklamalar yapılacaktır.

1.1. Ekonomik Kalkınma ile İlgili Temel Kavramlar

1.1.1. Ekonomik Kalkınma Kavramı

Geniş anlamda ekonomik kalkınma, insanların yaşam standartlarını, özgüvenlerini, özgürlüklerini iyileştiren, tüm insanların yaşam kalitesini ve yeteneklerini iyileştiren bir süreçtir (Todaro ve Smith, 2011: 5). Ekonomik gelişmişliği ölçmek için kullanılan göstergeler ülkelerin gelişmişlik düzeylerini göstermesi açısından önemlidir. Genel olarak ekonomik kalkınmayı ölçerken; GSMH (Gayri Safi Milli Hasıla) ve kişi başı GSMH, satın alma gücü paritesi ve insani gelişmişlik endeksi kullanılmaktadır (Özsoy, 2012: 6).

Goulet (2006), ekonomik kalkınmayı ekonomik, teknolojik, sosyal ve politik değerlerdeki değişim olarak tanımlamakta ve az gelişmiş bir ülke değişime direnirse, o zaman en olası üç nedenin yoksulluk, güçsüzlük ve umutsuzluk olduğunu savunmaktadır.

Ekonomik kalkınma, sayısal bir ifadesi olmayan birçok kavramı içermektedir. Kalkınmadan farklı olarak, ekonomik büyüme nicel değişikliklerle ilişkilidir. Kuşkusuz

ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi için ekonomik büyüme, üretimin artması ve kişi başına düşen GSMH'nin artması gereklidir.

2000 yılında, 189 BM (Birleşmiş Milletler) üyesi tarafından, 2015'e kadar gerçekleştirilmesi hedeflenen sekiz hedef belirlenmiştir:

- Günde 1 doların altında çalışan insan sayısını yarıya indirerek aşırı yoksulluğu ve açlığı sona erdirmek,
- Evrensel ilköğretim için bir çerçeve oluşturarak tüm erkek ve kız çocukları için ilköğretimi garanti etmek,
- Kadın erkek eşitliğinin sağlanması,
- Bebek ölümlerinde azalma,
- Annelerin sağlığının iyileştirilmesi,
- HIV/AIDS gibi sağlık sorunlarının tedavi edilmesi,
- Çevresel sürdürülebilirlik için mücadele,
- Kalkınmayı sağlama adına genel bir kurumun yaratılması.

1.1.2. Ekonomik Kalkınmanın Önemi

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra üçüncü dünya ekonomilerinin kalkınma ve modernleşme çabaları, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki kalkınma farklılıklarına dikkat çekmiştir. Sosyal, ekonomik, kültürel ve politik alanlardaki gelişme ve değişimleri yansıtan kalkınma süreci, toplum ve ekonomideki yapısal değişim ve dönüşümleri de yansıtmaktadır. Üretim yapısındaki, teknolojik düzeydeki, demografik yapıdaki, gelir dağılımındaki, tasarruf eğilimlerindeki, talep yapısındaki, istihdamdaki, kentleşmedeki ve ticaret yapısındaki değişimler gelişme ile açıklanmaktadır (Karaman, 2007: 4). Bu nedenle kalkınma kavramı tüm ülkeler için büyük önem taşımaktadır. Bütün ülkelerin bu hedeflere ulaşmak için ısrarla kalkınma programları hazırladığı da bir gerçektir. Bunların yanı sıra

kalkınma, ülkelerin fiziki ve sosyal kaynakları ve bu kaynakların üretime yansması ve bunun sonucunda üyelerin refah düzeyinin artması gibi hedeflere ulaşmanın en etkili yoludur. Ülkelerin sosyal ve fiziki kaynakları ve bunların üretime yansması, dolayısıyla toplumun yaşam standardının yükseltilmesi kalkınma ile açıklanabilmektedir (Şavkar, 2011: 5-6).

1.2. Ekonomik Kalkınmanın Tarihsel Gelişimi ve Üç Aşaması

Kalkınma teorilerine ilginin artmasının ve az gelişmiş ülkelerin birçok sorununun gündeme gelmesinin birden fazla nedeni vardır. İkinci Dünya Savaşı bir cephe savaşı olduğu kadar ideolojik bir savaş olarak da devam etmiştir. Almanya'da Hitler "Yeni Düzen"den bahsederken, Japonlar onu "Birlikte Müreffeh Dünya" olarak tanımladılar. Batılı devletler ülkeleri için savaşırken bir yandan da adil ve demokratik bir dünya düzeni için çalışıyorlardı. Bu bağlamda, savaş sırasında çeşitli gruplar oluşturulmuş ve savaş sonrası düzenin kurulması için çalışmalar yapılmıştır. Bu amaçla Bretton Woods Anlaşması, International Monetary Fund (IMF), World Bank (WB), Food and Agriculture Organization (FAO) ve BM faaliyetler yürütmüştür.

Kalkınma ekonomisinin teorik kökenleri Adam Smith ile başlamaktadır. Adam Smith'e göre, serbest piyasanın egemen olduğu bir ekonomik yapının büyümesinin "görünmez el" ve önemli belirleyicileri sermaye birikimi ve kapitalist tasarruf miktarıdır. David Ricardo, ekonomik büyümenin kaynağına teknik inovasyon (buluşlar) ve uluslararası ticareti de eklemiştir. Marx'a göre, sosyal sınıflar toplumu yöneten faktördür. Sosyal sınıfın hareketi, üretici güçlerle birlikte var olan üretim ve mülkiyet ilişkileri tarafından belirlenmektedir. Marx'a göre dünya tarihindeki en önemli üretim tarzı kapitalizmdir. Bu sistemi sürekli genişleten mantık, kapitalist kâr oranı, artı değer ve sermayenin organik bileşiminden kaynaklanan ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Sermaye birikiminden ziyade teknolojik ilerlemeyi vurgulayan Joseph Alois Schumpeter'e göre kalkınma, üretim organizasyonları için yeni üretim teknolojilerinin, yeni ürünlerin veya

yeni araçların ortaya çıkması sonucu ortaya çıkan bir kavramdır. Başka bir deyişle, ekonomik gelişme, ekonomik hayatın kurallarında köklü bir değişikliğin ortaya çıkmasıdır. Schumpeter, büyümenin en önemli kaynakları olarak klasik kapitalist tasarruf ve sermaye birikimi nosyonunu kırdı ve teknolojik yeniliğin büyümenin arkasındaki itici güç olduğunu vurgulamıştır. Bunun da ancak girişimcilerin kurtarma girişimi ile gerçekleşebileceğini ifade etmiştir (Kaynak, 2011: 40-42).

Teknolojik gelişmeye ayak uyduramayan ve bunu karşılamak için dış kaynaklara bağımlı olan Gelişmekte Olan Ülkeler (GOÜ) kalkınma literatürünün önemli bir konusu olmuştur. Bu tür ülkelerin Gelişmiş Ülkeler (GÜ) kategorisine girebilmeleri için, ekonomik büyümenin yanı sıra ekonomilerinde köklü yapısal değişiklikler yapma ihtiyacı nedeniyle kalkınma konusu daha geniş bir anlam kazanmıştır. Ekonomik kalkınma literatürü, 1950'lerden beri gelişmekte olan ülkelerin ekonomik sorunlarıyla ilgilenmektedir ve gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki kalkınma farkını vurgulamak için kullanılmaktadır. Bu bağlamda kalkınma sorunu öncelikle “yetersiz kalkınma sorunu” olarak algılanmakta ve gelişmekte olan ülkeler için tanımlanmaktadır. Gelişmiş ülkelerde gelişme hedefine ulaşabilmek için inovasyonu korumak ve geliştirmek önem arz etmektedir (Gümüş, 2004: 5).

1970'ten önceki gelişme kalıpları, büyük ölçüde GÜ'nün izlediği yolu veya yolları izlemiştir. Bu anlamda kalkınma, sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik anlamda bir modernleşme projesi olarak dikkatleri üzerine çekmiştir. Buna göre bu, gelişmekte olan ülkelerin kalkınması için sivil toplumda var olan sosyal, politik, kültürel ve ekonomik değerlerin gerçekleştirilmesi olarak algılanmakta ve buna göre sosyal ve ekonomik dönüşüm projesi oluşturulmaktadır. Sonuç olarak kalkınma ekonomisi modernleşme ekonomisi olarak görülmektedir (Kaynak, 2011: 43).

1970'ten 1980'e kadar olan dönemde, ekonomik kriz ve durgunluk, dünya para piyasasındaki değişiklikler ve dünya petrol krizinin patlak vermesi sonucunda gelişmekte olan ülkelerin kalkınma sorunları önemini yitirmiştir. Ancak 1990'lı yıllarda teknolojik bilginin üretilmesi, iletişim teknolojilerinin hızla gelişmesi ve nitelikli insan faktörünün

stratejik önemi ile birlikte kalkınma kavramı bilgi toplumuna geçiş sürecine bağlı olarak yeniden önem kazanmıştır. Sonraki dönemde kalkınma iktisatçıları, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını en azından mevcut düzeyde karşılayabilmelerini sağlayacak insan ve doğal kaynakların kullanımı anlamına gelen sürdürülebilir ekonomik kalkınma kavramına odaklanmışlardır. Sonuç olarak sanayi toplumunda doğal kaynaklardan fiziki sermayeye kayan kaynakların ağırlığı, bilgi toplumunda beşerî sermayeye kaymıştır (Gümüş, 2004: 6).

World Economic Forum'a (WEF) göre, on iki rekabet edebilirlik alt endeksi vardır. Bu on iki Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksinin her bir bileşeni, her ekonomiyi farklı şekilde etkilemektedir. Bu farklı etkinin nedeni, her ülkenin farklı bir gelişme aşamasında olmasıdır.

Lopez Claros ve Mata (2009) ve Annoni ve Kozovska (2010)' a göre kalkınma üç aşamaya ayrılmıştır. Bu aşamalar;

- Faktör- GÜDÜMLÜ Ekonomi
- Yatırım- GÜDÜMLÜ Ekonomi
- İnovasyon- GÜDÜMLÜ Ekonomi

i) Faktör GÜDÜMLÜ Ekonomi: Bu, gelişmenin en düşük aşamasıdır. Bu aşamadaki ekonomiler faktörlere göre rekabet etmektedir. Burada ekonomiler doğal kaynaklar ve vasıfsız işgücü tarafından yönlendirilirler. Bu kademedeki ülkeler teknolojiyi üretmekten ziyade transfer etmektedirler. İnsan sermayesi kaynakları gelişmemiştir. Bu özellikler, verimlilik artışının sürdürülebilirliğini sınırlar ve inovasyon potansiyelini artırmaktadır. Bunun nedeni, ülkelerin uluslararası düzeyde kabul edilebilir bir fiyat konumunda olmaları nedeniyle dış şoklara, konjonktür dalgalanmalarına ve döviz kuru dalgalanmalarına karşı hassas olmaları ve bu durum ticaret hadlerinde keskin farklılıklara yol açabilmesidir. Bu noktada ülkelerin rekabet edebilirliklerini, sağlam altyapılarını, istikrarlı makroekonomik ortamlarını ve sağlıklı işgücünü sürdürmeleri gerekmektedir. Ayrıca bu ülkelerde yolsuzluk olgusu oldukça yüksek iken; ciddi yasal sorunlar var. Bu

aşamayı başarıyla tamamlamak isteyen ülkeler için, fiziksel ve beşerî sermaye, iki önemli temel faktördür.

ii) Yatırım Güdümlü Ekonomi: Bu aşamadaki önemli konu verimliliği artırmaktır. Yüksek öğrenim, iyi işleyen bir işgücü piyasası ve geniş iç ve dış pazarlar bu aşamada özellikle önemlidir. Bu ekonomilerde çıkış noktası olarak; yüksek öğrenim, ürün piyasası verimliliği, teknolojiye hazırlık, işgücü piyasası verimliliği, finansal piyasa gelişimi ve piyasa büyüklüğünü göstermek mümkündür. Bu aşamaya ulaşabilen ülkeler kalkınma, verimlilik ve ücretlerde büyüme göreceklerdir. Bu aşamaya ulaşan ülkeler, yatırım odaklı ekonomiler olarak nitelendirilmektedir. Özellikle iş başında eğitim ile birlikte nitelikli eğitim bu aşamada önemlidir (Lopez-Claros ve Mata, 2009: 17; Annoni ve Kozovska, 2010: 8).

iii) Yenilikçi Ekonomi: Bu gelişmenin en yüksek aşamasıdır. Bu aşamadaki ülkelerin tüketicileri, üretim ve yatırım faktörlerine odaklanan ülkelerin tüketicilerinden daha yüksek bir gelir ve eğitim düzeyine sahiptir. Porter'a göre bu aşamada ülkeler teknolojilerini kendileri üretebilecekleri gibi farklı ülkelere satın alabilirler. Böylece ülke ekonomilerinde kaynakların daha verimli kullanılması kaynak çeşitliliğine neden olmaktadır. Bu aşamaya gelen ülkelere fiyatlar öyle bir noktaya gelecek ki, firmalar yeni ürünlerle rekabet edebilirlerse ulaşılan yüksek fiyat pozisyonları korunabilecektir. Sonuç olarak, yükselen yaşam standartları sabit bir duruma ulaşacaktır (Uysal, 1999: 32; López-Claros ve Mata, 2009: 17; Ref ve Sedefed, 2010: 22).

1.3. Ekonomik Kalkınmanın Çeşitleri

Kalkınma kavramı, dünya ülkeleri açısından uzun yıllardır toplum için önemli olmuştur. Önceleri sadece ekonomik açıdan algılanan kalkınma kavramı değişime uğramış ve sürdürülebilir olabilmesi için sürdürülebilir, kırsal, bölgesel ve sosyal kalkınma kavramları oluşturulmuştur.

1.3.1. Sürdürülebilir Kalkınma

Sürdürülebilirlik kavramı, ekonomik politika geliştirme, ekonomi, çevre, enerji kaynakları, teknoloji, üretim, sosyal planlama ve mimari gibi birçok farklı alanı kapsayan karışık bir kavram niteliği taşımaktadır. Aynı zamanda sürdürülebilirlik kavramı, tanımlayıcı bir çevre politikası olmasına rağmen sadece çevre çerçevesinde ele alınmamakta; ekonomik ve sosyal kalkınma anlayışında da söz edilebilmektedir (Eryılmaz, 2011: 1-2). Sürdürülebilir kalkınma kavramının anlamsal arka planının ele alınması; söz konusu kavramın, BM tarafından atanan Brundtland Komisyonu'nun çabaları sayesinde ortaya çıktığı ve uluslararası literatürde "Sürdürülebilir Kalkınma" olarak yerini aldığı görülmektedir. Bu konuda çalışan birçok bilim insanı, sürdürülebilir kalkınma kavramını farklı şekillerde Türkçe'ye çevirmiştir. Farklı uzmanlar, "kalkınma kendi kendine yeterlilik", "çevresel olarak sağlıklı gelişme" ve "sürekli gelişme" gibi farklı Türkçe karşılıklarını kullanmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma kavramı, 1987 yılında World Commission on Environment and Development (WCED) tarafından yayınlanan Ortak Geleceğimiz Hakkında Rapor'da çevresel ve sosyal sürdürülebilirliği içerecek şekilde tartışılmış ve kavramsallaştırılmıştır. Bu rapor bağlamında, kalkınma olgusu iki sütuna dayanmaktadır. Bunlardan birincisi gelişme sürecinde doğal kaynakların ve çevrenin korunması, ikincisi ise gelişmekte olan bir ülke nüfusunun temel ihtiyaçlarının karşılanmasıdır (Baki, 2008: 4).

1.3.2. Kırsal Kalkınma

Kırsal kalkınma, kırsal alanda yaşayan insanların sosyo-ekonomik ve kültürel yapısını değiştirecek, eşitsizlikleri giderecek, kentsel alanlarda var olan fiziksel ve sosyal altyapıyı kırsal alanlara aktaracak şekilde üretimin, gelirin ve zenginliğin geliştirilmesidir. Kırsal kalkınma tarımsal ürünlerin verimliliğini sağlayacak süreçler, faaliyetler ve organizasyonlar olarak ifade edilmektedir (Özdemir, 2012: 19). Kırsal kalkınma, tanımı gereği tarımla sınırlandırılmayan çok yönlü bir olgudur. Kırsal kalkınma kırsal alanda piyasa etkinliği, sağlık ve kalite standartlarının iyileştirilmesi, yeni istihdam yaratılması

ve alternatif istihdam olanakları gibi konuları içeren önemli bir politika anlayışı olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda kırsal temelli sağlık, eğitim, istihdam, ulaşım, yerleşim, iletişim, bölgesel kalkınma, KOBİ (Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler) gibi politika alanlarıyla bütünleşik bir anlayışla yorumlanması gereken çok boyutlu bir kavramı ifade etmektedir (Ekinci, 2008: 17).

Avrupa Birliği kırsal kalkınma stratejilerinin üç ana hedefi bulunmakta ve hedefler üç tematik ekseninde gerçekleşmektedir.

- Tarım ve ormancılık sektöründe rekabet edilebilirliği geliştirmek,
- Kırsal alanları ve çevreyi iyileştirmek,
- Kırsal alanlarda yaşam kalitesini iyileştirme ve kırsal ekonominin çeşitlendirilmesini teşvik etme şeklinde belirtilmiştir (Doğan ve Akşahin, 2011: 10).

1.3.3. Bölgesel Kalkınma

Çoğu ülkede ekonomik faaliyet dağılımının ve dolayısıyla servet dağılımının konuma göre değişmesi bugün yeni bir olgu değildir. Ancak bölgesel kalkınma politikasının önemi daha çok modern toplumlarda kendini göstermektedir. Gelişmiş bölgelerde gelişme hızını düşürmeden gelişmemiş bölgelerde yaşam standardının yükseltilmesi ve bölgesel gelişmişlik oranları arasında uyum sağlanarak burada bir dengenin kurulması bölgesel kalkınma sorununu da gündeme getirmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, hükümet programları bölgesel eşitsizlikleri ortadan kaldırmak için ekonomik müdahale tedbirlerini kullanmaya başladı; böylece kalkınma plan ve programlarında uygulanmaya başlanan bu müdahale tedbirleri, bölgesel ekonomi ve bölgesel kalkınma alanında teorik araştırmaları teşvik etmiştir (Eryılmaz, 2011: 26-27). Bölgesel kalkınma, katılım ve sürdürülebilirliği içeren sosyo-ekonomik potansiyelde aktif bir rol oynayarak bölgenin refahını artırmalıdır. Bölgesel kalkınma, yukarıdan aşağıya bir merkezi yönetim yaklaşımından ziyade, bölgesel ve yerel aktörlerin katılımıyla sınırları

belirlenmiş bir ekonomik bölgenin sanayileşmesinin ve sosyal yapısının iyileştirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Apalı, 2009: 6).

Bölgesel kalkınma, ekonomi için oldukça büyük önem taşımaktadır. Bunun temel nedeni, bölge tanımına farklı yaklaşımların getirilmesidir. Bölgeler arası gelişmişlik düzeyi dünyada kıtalar arası, ülkeler arası, bölge-bölgeler arası ve bir ülkedeki şehirler arası belirlenebilir. Örneğin; Siyasi bölge ve bölgenin tanımı ve alanı, planlamada ekonomik öncelikler, kutuplaşmış bölge, ekolojik-ekonomik kriterler- havza veya coğrafi bölge ve kültürel-tarihi kriterler dikkate alınarak belirlenmelidir. Bölge tanımı geniş bırakılırsa, kalkınma çalışmaları kalkınma bölgelerine, dar tanımlıysa büyüme noktalarına yönelik olacaktır. Sonuç olarak herhangi bir bölgenin kalkınma çabalarında bir bölgenin nasıl tanımlanacağı çok önemlidir (Eryılmaz, 2011: 27-28). Bölgesel kalkınma, bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarını ortadan kaldırarak dengeli bir ulusal kalkınmanın gerçekleştirilmesidir. Bölgesel kalkınmanın uygulanabilmesi için yerel önceliklerin belirlenmesi, bölgesel ekonomik yatırımların bölgenin nitelik ve nicelik özelliklerine uygun olarak planlanması ve uygulanması gerekmektedir (Sarıhan, 2011: 21). Dünyada küreselleşme olgusu ile birlikte bölge ve yerellik fonksiyonlarında değişimler yaşanmaktadır. Bölgedeki ve sahadaki bu değişimlerle birlikte bölgede uygulanan politikalar da değişmiştir. İlk olarak 1950 yılında başlayan ve günümüze kadar devam eden bölgesel kalkınma politikasında öne çıkan kavramlar sürekli değişmekte ve bu nedenle bölgesel kalkınma dinamiklerinde sürekli farklılaşmalar ve değişimler yaşanmaktadır. 1980'lerden önce uygulanan Keynesyen siyasette; bu bölgelerde yatırım yapacak işletmelere talebi artıracak sosyal güvenlik politikaları, gelir dağılımı ve teşvikler sağlanması öngörülmüştür. Ancak, öncelikle büyümenin sağlanması için kaynakların bölgesel kalkınmaya ayrılması gerektiğinden, Keynesyen politikalarla bölgesel eşitsizlikler konusunda artık bir şey yapmak için çok geç kalındığı gözlemlenmiştir (Çölkesen, 2009: 8).

1.3.4. Sosyal Kalkınma

Sosyal gelişme, ülkelerin ekonomik, politik ve sosyal olarak gelişmesine bağlı olmaktadır. Avrupa'da Aydınlanma hareketine kadar uzanan toplumsal ilerleme kavramı ilk olarak 19. yüzyılın ortalarında evrim teorisinden etkilenen H. Spencer ve A. Comte gibi filozoflar tarafından dile getirilmiştir. Zaman içerisinde sosyal gelişme kavramının modernleşme teorisi ve kültürel görecilik gibi çeşitli yorumları ve eleştirileri yapılmış ve bu kavramı ölçmek için indeksler geliştirilmiştir. Bu endekslerden en bilineni olan İGE (İnsani Gelişme Endeksi), okuryazarlık oranı, bebek ölüm hızı, yaşam beklentisi, yetişkin eğitim süresi, eğitim düzeyi, kişi başına düşen gelir gibi verilerin belirli ağırlıklar (segmen) ile değerlendirilmesi ile elde edilmektedir (Sökmen, 2014: 2). Sosyal kalkınma, sosyal yaşam koşullarını ve esas olarak hizmet yönünü iyileştirmek için oluşturulan durumlar olarak bilinmektedir. Sağlık, eğitim, altyapı, kentleşme ve çevre sorunları toplumsal kalkınmanın konuları arasındadır. Dinamik bir yapıya sahip olan toplumsal gelişme, aynı zamanda büyüme ve değişim süreçlerini de içermektedir. Sosyal kalkınma, ekonomik ve sosyal çabaları birbirine bağlayarak ekonomik ve sosyal kalkınma süreçlerini tamamlamaya çalışır. Dolayısıyla kalkınma sürecinde hem sosyal kalkınma hem de ekonomik kalkınma büyük önem taşımaktadır. Her ikisinin de gelişimi olmadan ilerlemeden bahsetmek imkansızdır. Amacı insanların refahını artırmak olan toplumsal gelişmeye göre; gelişimi sağlayan süreçler kendiliğinden olmayıp dışarıdan müdahale gerektirmektedir (Çelebi, 2011: 12-13).

1.4. Ekonomik Kalkınma Göstergeleri

Ekonomik kalkınmanın mümkün olabilmesi için bazı unsurların oluşması ve bu unsurların devamlılığının sağlanması gerekmektedir. Bu unsurların gelişmesiyle birlikte toplumsal refahın oluşması söz konusu olacaktır. Bu bakımdan kalkınmayı sağlayacak unsurlar toplumun gelişmesi için son derece önem arz etmektedir (Eğilmez ve Kumcu, 2002: 110).

1.4.1. Beşerî Sermaye

Ekonomik kalkınmanın belirleyicilerinden olan sermaye, üretimin gerçekleşmesi için önem taşımaktadır. İyi ekonomik gösterge, insan sermayesine bağlı olmaktadır. Üretimin başarılı şekilde gerçekleşmesi, üretim faktörleriyle beraber beşerî sermayenin varlığını gerekli kılmaktadır. Azgelişmiş ülkeler yeterli işgücü ve fiziki sermayeye sahip olmalarına rağmen beşerî sermaye düzeylerinin düşük olması nedeniyle bazı ürünler üretememektedirler (Özyakışır, 2011).

Sermayenin gelişmesini tetikleyecek bir diğer unsur da eğitimidir. Modern dünyada eğitim teknoloji bilgi açısından çok önemli olmaktadır. Sürekli eğitim denilen olgu, bireyin tüm hayatı boyunca kendine katmış olduğu bilgi ve becerilerdir (Söylemez, 2009).

1.4.2. Nüfus

Nüfus, bir ülkede ikamet eden insan sayısını göstermektedir. Nüfus, ekonomik kalkınmanın sağlanmasında kilit rol oynamaktadır. Ülke ekonomisinde kalkınma için milli gelirden ziyade kişi başına milli gelir esas alınmaktadır. Toplumun refahı ile nüfus artışı arasında da belli bir ilişki bulunmaktadır. Kalkınma perspektifinden bakıldığında, milli gelir artışı ile nüfus artışı arasında var olan bu ilişki büyük önem taşımaktadır (Feldstein ve Horioka, 1980). Ülke nüfusunun kırsal ve kentsel alanlar arasındaki dağılımı, kalkınma stratejisinin şekillenmesinde önemli bir kriter olarak değerlendirilebilir. Eğitim, sağlık, ulaşım gibi kalkınmayı etkileyen yatırımlar nüfus göz önünde bulundurularak oluşturulabilir.

Nüfusun önemi büyük olduğundan, kaynaklarla ekonomik olarak dengelenmesi gerekmektedir. Belirgin bir denge sağlayan popülasyon, optimal popülasyon olarak da tanımlanmaktadır (Tonus, 2013: 45).

1.4.3. Gelir Dağılımı

Ekonomik kalkınmayı belirleyen diğer bir unsur gelir dağılımı olmaktadır. Gelir dağılımı, ülke ekonomisinde elde edilen gelirin ülkedeki bireyler arasındaki dağılımını ifade etmektedir. Eğer ülkede gelir eşit olmayan bir şekilde dağılıyorsa söz konusu ülkede toplam huzursuzluk olabilmekte ve bireyler şiddete yönelebilmektedir. Bu durum da ekonomik kalkınma üzerinde negatif etki etmektedir (Alataş, 2014). Ekonomilerde ekonomik kalkınmadan sorumlu olan kurum ve kişilerin görevlerinden biri de çeşitli bölgelerde yerleşen bireyler arasında eşit gelir dağılımını gerçekleştirmektir. Eğer ekonomide adil olmayan bir gelir dağılımı varsa ekonomide belirsizliklerle beraber istikrarsız bir kalkınma da söz konusu olmaktadır.

1.4.4. Kişi Başına Gayri Safi Milli Hasıla

Gayri safi milli hasıla, ülke ekonomisinde Pazar sektörünün gelişimini gösteren en önemli unsurlardan biri olmaktadır. Eğer GSMH istikrarlı bir şekilde büyüyorsa ülke ekonomisinin büyüme açısından olumlu şekilde ilerlediği söylenebilmektedir. İki ülke örneği üzerinden bu durum değerlendirilsin. Gelişmiş bir A ülkesinde GSMH'nin, diğer bir gelişmiş ülke olan B ülkesindeki GSMH'den büyük olduğu varsayılın. Fakat A ülkesindeki kişi başına GSMH, B ülkesinin kişi başına GSMH'den daha düşüktür. Söz konusu örnekte B ülkesindeki yatırım miktarı A ülkesindekinden daha fazla olmaktadır (Kaya ve Yalçınkaya, 2016).

1.4.5. Tasarruf ve Yatırım

Ekonomik kalkınmayı ölçmek için en önemli unsurlardan biri de sermaye birikimi olmaktadır. Nüfusun hızlı bir şekilde yükseldiği, toplam milli gelirin aşağı seviyelerde olduğu ülkelerde tüketimdeki yükselmeler, söz konusu ülkelere sermayenin artmasını engellemektedir. Kişi başına gelirin az olduğu ekonomilerde, tüketime yapılan harcama tasarruflardan daha fazla olmaktadır (Yavilioğlu, 2002). Ayrıca düşük tasarruf ve yüksek

tüketim de aynı etkiyi yaratacaktır. Kalkınma ajansları öncelikle bölgelerini yatırım bölgelerine dönüştürerek bölgesel kalkınmayı teşvik etmeye ve ardından ulusal kalkınmayı desteklemeye odaklanmaktadır. Ancak yatırım yapabilmek için sermaye birikimi gereklidir.

Bir ülke yeterli sermaye birikimine sahip değilse, yatırım düzeyi dışa bağlı olmaktadır. Bu durum, az gelişmiş ülkelerde en yaygın problemlerden olan cari açık sorununa neden olmaktadır. Ekonomide tasarruf ve yatırım arasındaki denge sağlanırsa cari açık sorunu yaşanmayacaktır (Alataş, 2014).

1.5. Ekonomik Kalkınma Teorileri

Bu bölümde ekonomik kalkınma teorileri açıklanmıştır. Yapısal değişim teorileri açıklanmış, dengeli kalkınma teoriler ve yeni kalkınma yaklaşımlarına dair gerekli bilgiler verilmiştir.

1.5.1. Doğrusal Kalkınma Teorileri

1950'lerin ve 1960'ların teorisyenleri, ekonomik gelişme sürecinin tüm ülkeler için başarılı bir ekonomik büyüme sürecinden geçmesi gerektiğine inanıyorlardı. Bu fikir kalkınmanın doğrusal teorisinin temel özelliğini oluşturmaktadır. Doğrusal büyüme yaklaşımında temel teoriler; Rostow'un ekonomik kalkınma teorisi, R. Harrod-E. Domar büyüme modeli ve Solow'un neoklasik büyüme teorisi olmaktadır.

1.5.1.1. Rostow'un Kalkınma Teorisi

Kalkış öncesi aşama, bir toplumun iç dinamiklerindeki değişiklikler veya ekonomik, politik, sosyal ve kültürel dokudaki dış çalkantılar tarafından yönlendirilir. Bu dönemin temel özellikleri toprak reformu, sosyal yatırımın artan önemi, ulaşım, eğitim ve altyapıdır. Toprak sahipleri gelirlerinin bir kısmını sanayi ve ticarete vermekte, sanayi ve ticarete yatırım yapan girişimciler ve eski toprak sahipleri güçlenmektedir.

Kalkış aşamasında, tüm endüstri uygulamalarında teknoloji yükseltmeleri ve benimseme şimdiden gerçekleşmeye başlıyor. Ekonomide üst düzeyde gelişen ve ekonominin geneline çok hızlı yayılan ve ekonominin yapısını ciddi şekilde etkileyen öncü sanayiler ortaya çıkmıştır. Karlar sanayi sektörüne yeniden yatırılır.

Olgunlaşma aşamasında toplumlar artık kendi kendilerini idame ettirdikleri ve kendi ekonomik büyümelerini sağladıkları bir noktadadır. Modernizasyon ve teknoloji tüm faaliyetlerde aktif rol aldı. İhracat ve üretimin artırılmasına ek olarak, gelirin %10 ila %20'si yatırıma dönüştürülür. Üretimdeki artış, yeni ithalat ihtiyacı yaratsa da daha önce ithal edilen malların üretimi artık yurt içinde üretiliyor. Kişi başına düşen gelir nüfus artışından daha hızlı büyüyor (Rostow, 1956: 32). Eski önde gelen endüstrilerin yerini yenileri alıyor. İşgücü verimliliğinde gözle görülür bir artış oldu, şehrin nüfusu arttı ve profesyonel yöneticiler girişimcilerin yerini aldı. Sonuç olarak, olgun sanayileşmenin gelirlerinin ulusların güvenini, refahını ve boş zamanlarını artırmak, işçilerin gerçek gelirlerini artırmak veya halka bir devletin gücünü empoze etmek için kullanılıp kullanılmayacağına dair sorular sorulmaya başlanmıştır (Kaynak, 2011: 195).

Kitlesel tüketim aşamasındaki toplumlar artık refah toplumları olarak adlandırılmaktadır. Bu aşamada kişi başına düşen gelir önemli ölçüde artmıştır. İzleyici düzeyindeki birçok hizmet hızla genişliyor. Hizmet sektörü ve dayanıklı tüketim sektörü ülkenin önde gelen sektörleri haline gelmiştir. Çalışma saatlerinin azaltılması, artan oranlı vergiler yoluyla gelir dağılımının yeniden düzenlenmesi, insani ve sosyal hedeflere ulaşılması, dayanıklı malların üretilmesi, dünya askeri gücünün elde edilmesi ve devletin varlığı toplumun temel amaçları arasındadır. Dış politikada uluslararası nüfus büyük önem taşımaktadır.

Kalkış aşaması ile kalkış aşaması ve kalkış aşaması ile olgunluk aşaması arasında net bir ayrım yapmak mümkün değildir. Aşama tanımında kullanılan özelliklerin çoğunun başka bir aşama için de kullanılmış olması bu durumu göstermektedir. Literatürdeki diğer dikkate değer eleştiriler, modelin ampirik olarak test edilmesinin zorlukları ve önde gelen

endüstrilerin bir bütün olarak ekonomiyi ve ekonominin diğer sektörlerini nasıl etkilediğine dair açıklama eksikliğidir (Rostov, 1956: 35).

1.5.1.2. Harrod-Domar Büyüme Teorisi

1939 yılında Henry Roy Forbes Harrod ve 1940'ta Eysi David Domar'ın geliştirdiği bu modeller, öncelikle yatırımın ekonomi üzerindeki etkisiyle ilgilidir. Bu modellere göre yatırımın ekonomi üzerinde iki önemli etkisi vardır; gelir yaratma etkisi ve kapasite geliştirme etkisi. Harrod ve Domar modelleri temelde aynı olsa da aralarında bir fark vardır. Harrod, klasik yarı zamanlı başlangıç noktasını alır ve döngüsel olarak tam zamanlı fırsatlara odaklanır. Domar, tam istihdam durumundan yola çıkarak mevcut konumunu sürdürmek için gerekli koşulları araştırmıştır (Kaynak, 2011: 88). Harrod-Domar büyüme modeli, toplam çıktının sermayenin bir fonksiyonu olduğunu ve sermaye ile gelir arasında sürekli bir teknolojik ilişki olduğunu varsaymaktadır. Modelde emeğin etkisi dikkate alınmamıştır. Sermayenin emeğe oranı sabittir ve bu faktörler değiştirilemez. Sermaye verimliliği, sermaye/çıktı oranı ile ölçülür. Bu oran ne kadar yüksek olursa, daha yüksek kar elde etmek için gereken sermaye oranı da o kadar yüksek olur. Öte yandan, ülke ekonomisi kapalı bir ekonomidir. Yurtiçi tasarruflar gerekli sermaye birikimini yaratacaktır. Ekonomik büyüme, tasarrufların gelirden yatırımlara dönüşmesine bağlıdır. Büyüme oranı, tasarruf oranı ve sermaye/çıktı oranı tarafından belirlenecektir. Tüm bu varsayımlarla model, üç farklı büyüme oranı olduğunu göstermektedir. Gerekli büyüme hızı, gerçek büyüme hızı ve doğal büyüme hızı olarak ifade edilebilir. Planlanan yatırım, planlanan tasarruflara eşit olduğunda gerekli büyüme oranı gerçekleşecektir. Reel büyüme oranı, ekonomide fiilen meydana gelen büyüme oranıdır. İstenen büyüme hızı ile gerçekleşen büyüme hızı birbirine eşit olduğunda ekonomi dengelenecek ve tam istihdam sağlanacaktır. Bu duruma bıçak sırtı dengesi de denir. Fiili büyüme hızının gerçek büyüme hızından yüksek olması enflasyonist bir süreç, daha düşük olması ise deflasyonist bir etki olacaktır. Doğal büyüme oranı ise bir ülkenin

ekonomideki tüm fırsatlardan en üst düzeyde yararlanabildiği büyüme oranını ifade etmektedir.

1.5.1.3. Solow (Neo-Klasik) Büyüme Teorisi

Solow, 1956 tarihli "Ekonomik Büyüme Teorisine Katkıları" başlıklı makalesinde (Solow, 1956) araştırmasında Harrod-Domar modelini temel almış ve modeli bazı eklemelerle daha da geliştirmiştir. Bu, Harrod-Domar modelinde olduğu gibi bıçağın denge probleminin üstesinden gelir. Modelin azalan verimler yasasına tabi olduğu da tartışılmaktadır. Ek olarak, Solow modeli zamanla değişen teknolojileri de dikkate almaktadır.

Solow teorisine göre, yatırım daha yüksek tasarruflarla artırılırsa çıktı artırılabilir. Ancak çıktıdaki bu artış büyüme oranını etkilemez çünkü dışsal bir faktör olan teknolojik değişimler büyüme hızını tetikler. Solow'a göre, emek arzı ve teknoloji dışsal olarak belirlenir ve sabit bir oranda değişir (Williams ve Smith, 2008: 5-7; Todaro ve Smith, 2012: 124).

1.5.2. Yapısal Değişim Teorileri

Çalışmanın bu başlığında yapısal değişim teorileri açıklanacaktır. H.B. Chenery ve S. Kuznets'in Teorisi ve Lewis Sınırsız Emek Arzı ile Kalkınma Teorisi incelenecektir.

1.5.2.1. H.B. Chenery ve S. Kuznets'in Teorisi

Chenery'ye göre Engel kanunu doğrultusunda, bir ülkede sanayinin payındaki artış, kişi başına düşen gelirdeki artışla birlikte artmaktadır. Ancak bu her ülkede geçerli olmayabilmektedir. İç talep yapısındaki dalgalanmalar bile dış ticaret yoluyla dengelenebilmektedir. Birincil üretimde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip bir ülke, sanayideki payı artmasa da daha yüksek bir gelir düzeyine ulaşabilmektedir. Ancak veriler, talep farklılaşması ile sanayileşme arasındaki güçlü bağı açıklamaktadır. Böyle bir

durumda Chenery, bir ülkenin kalkınmasının tarihsel olarak ticaret ve teknolojinin farklılaştığı bir yapıda gerçekleşebileceğini söylemektedir (Turnovsky, 2001: 51).

Chenery'ye göre sanayileşme, ekonomik yapıda üç farklılaşmayı gerektirmektedir: birincisi, tüm pazarlar arasında üretimin öneminin artması; ikincisi, endüstriyel üretimin (yatırım malları, ara mallar ve tüketim malları) bileşimindeki farklılıklar ve son olarak, her bir ürünün üretim özellikleri ve tedarik kaynaklarındaki farklılıklar olmaktadır. Chenery'ye göre gelir arttıkça tüketim mallarının payı azalmakta, yatırım mallarının payı ise artmaktadır (Turnovsky, 2001: 51).

Smith, toplam gelirdeki farklılıkları tüketim, üretim, ticaret ve gelir dağılımındaki yapısal farklılıklarla ölçen çalışmasıyla tanınmaktadır. Yaptığı analizler sonucunda, kalkınmanın ilk aşamalarında milli gelirin eşitsiz dağıldığı ve bu eşitsizliğin daha sonra, büyümenin sonraki aşamalarında çözülebileceği sonucuna varmıştır.

1.5.2.2. Lewis Sınırsız Emek Arzı ile Kalkınma Teorisi

Lewis'e göre, az gelişmiş ekonomi iki sektörden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi, geleneksel, aşırı nüfuslu kırsal kesimdir. Bu kısımda, emeğin marjinal verimliliği sıfırdır. Dolayısıyla Lewis'e göre buradan başka bir sektöre aktarılacak olan işgücü üretim kayıplarına yol açmayacaktır. İkincisi, süper verimliliğe ulaşmış modern kentsel sanayi sektörüdür (Olaniyan ve Okemakinde, 2008: 158).

Kalkınma dönemine geçiş, sanayi sektörünün tarım sektöründeki gizli işsizleri kendisine göndermesiyle gerçekleşmektedir. Böylece ekonomi genelinde marjinal verimlilik artacak, üretim arttıkça tasarruf olanakları artacak ve yeni sermaye birikimi kaynağı olacaktır. Lewis'e göre, eğer ücretler sabitlenirse, sanayi sektörü daha fazla emek istihdam edebilir ve aynı zamanda karın milli gelir içindeki payını artırabilmektedir. Bu durum da yatırımları teşvik etmektedir. Böylece ekonominin yapısı değişmekte ve tarım sektörü geleneksel sektörden endüstriyel sektöre geçmektedir. Lewis'e göre sanayi

sektörünün büyümesi sadece kârdan kaynaklanmamakta, aynı zamanda yabancı sermaye, kredi ve enflasyon gibi unsurların da etkisi altındadır (Lewis, 1954: 1-2).

1.5.3. Dengeli Kalkınma Teorileri

F. List dengeli kalkınma stratejisini açıklamıştır. Tarım sektörü, imalat ve ticaret sektörlerinde dengeli kalkınmanın önemini vurgulayan F. List, tüketim ve üretim arasındaki ilişkiyi göstermiştir. 1928'de Young bu konuyla ilgili araştırmalar yapmıştır. Rosenstein-Rodan, Nurkse, T. Skitowski, A. Lewis Young gibi yazarların çalışmalarının bir sonucu olarak dengeli kalkınma teorileri gelişmiştir.

Sürdürülebilir kalkınma kavramı, ekonominin tüm sektörlerinin eşzamanlı ve uyumlu büyümesini ve gelişmesini ifade etmektedir. Dengeli kalkınma, tam istihdamın sürdürülmesi ve toplam arzdaki artışa eşit bir oranda toplam talebin artırılması anlamına gelmektedir. Dengeli gelişme ekonominin tüm sektörlerinin birlikte büyümesi için yatırımların dengeli bir şekilde planlanması ve dağıtılmasını gerektirmektedir. Nurkse ve Rosenstein-Rodan'ın bu problem üzerindeki çalışmaları dengeli kalkınma modelleri arasında öne çıkmıştır (Nurkse ve Rosenstein, 1943).

1.5.3.1. Rosenstein-Rodan'ın Büyük İtiş Teorisi

1943'te Rosentein Rodan'ın yayınladığı "Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da Sanayileşme Sorunları" adlı çalışma, ekonomi literatürünün temeli olarak kabul edilmektedir. Rodan'a göre kalkınmayı sağlamanın iki yolu vardır. İlk yol, emek fazlası kesimlerini sermaye fazlası kesimine geri taşımaktır. İkinci yol, sermayenin geri bölgelere ilerlemesidir. Rodan, azgelişmiş ülkelerin sanayileşme ile yoksulluktan kurtulmasının mümkün olduğuna inanmaktadır. Küresel ekonominin bu dönüşümden olumlu etkileneceğini savunmaktadır. Dolayısıyla bu dönüşüm, yoksulların gelirlerini zenginlere göre daha hızlı artırmaktadır. Bu nedenle dünyanın farklı bölgeleri arasındaki gelir dağılımı daha adil hale gelmektedir. Rodan'ın stratejisine "Büyük İtme" denilmektedir (Rodan, 1943: 208; Rodan, 1966: 51).

1.5.3.2. Nurkse'ün Dengeli Kalkınma Teorisi

Dengeli gelişimin bir diğer temsilcisi Ragnar Nurkse'dir. Nurkse, azgelişmiş ülkelerin düşük kişi başına düşen gelirinden hareket etmiştir. Bu nedenle düşük gelirli ülkelerin tasarruflarının yetersiz olduğunu ve bu nedenle yetersiz tasarruf nedeniyle gerekli yatırımların yapılamayacağını savunmaktadır. Sonuç olarak, verimlilik ve gelir seviyeleri eskisi kadar düşük kalacaktır. Bu ülkelerde sermaye birikimi ve eğitim seviyesinin düşük olması, verimliliğin ve refahın düşük olduğu anlamına gelmektedir (Nurkse, 1964: 10).

Nurkse, Rodan gibi, gelişimin hızlı bir başlangıç yapabileceğini düşünmektedir. Sanayileşmeye başlamak için, farklı ekonomik sektörlerde eş zamanlı olarak büyük yatırımlar yapılmalıdır. Aynı anda farklı sektörlerle yatırım yaparak, piyasa tamamen geliştikçe bu kısır döngüyü kırmak mümkün olacaktır. Nurkse'ye göre, birikimden kurtulmanın en iyi yolu planlamadır. Planlama yapılırken çeşitli sektörlerde yatırımlar birbirini desteklemektedir (Yavilioğlu, 2002: 57).

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK KALKINMA VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Son yıllarda ekoloji ve kalkınma konuları dünya gündemini o kadar meşgul etmiştir ki bu iki olguyu ayrı ayrı ele almak mümkün değildir. Bir kavram olarak ele alındığında çevre ve kalkınmanın insanlığın devamı için gerekli yaşamsal unsurları içeren ve birbirini çağıran terimler olduğu görülmektedir (Baykal, 2010: 11). Çevre koruma ve kalkınma arasındaki bu ilişki, günümüzde çevre yönetiminde en çok tartışılan konulardan biridir.

Aynı zamanda özellikle gelişmekte olan ülkeler doğal kaynaklarını geliştirmeli ve kullanmalıdır. Doğal kaynakların kullanımı ise bu kaynakların kötüye kullanılması ve ekolojik değerlerin yok edilmesi riskini ortaya çıkarmaktadır (Yıldırım, 2004). Bu, o zamanın gelişiminin kaçınılmaz bir sonucu olarak görülmektedir. 20. yüzyıldan itibaren hızla gelişen ülkeler toplumsal refaha kavuşmuş ve ekonomik gelişmelerini tamamlamıştır. Ancak insan ihtiyaçlarının sonsuzluğu, isteklerinin sonsuzluğunu belirlemiş ve ortaya çıkan yeni talepler teknolojinin sürekli gelişimini sağlamıştır.

2.1. Sürdürülebilirlik Kavramı

Sürdürülebilirlik modern dünyada en çok kullanılan kavramlardan biri olmaktadır. Özellikle 1980'lerden itibaren daha geniş bir alan da kullanılmaya başlanmıştır. Kökeninde Latince "Sustinere" kelimesinden türetilen "sürdürülebilirlik" kelimesi sözlüklerde birçok anlamda kullanılsa da desteklemek, sağlamak, sürdürmek, sürdürmek, var olmak anlamında kullanılmaktadır (Onions, 1964: 2095).

Öte yandan kalkınma, "ülkelerin, bölgelerin, toplulukların ekonomik, kültürel ve çevresel koşullarında gerçekleştirilebilecek yerel ve sosyal dengeli bir iyileşme süreci; yapısal gelişme olarak da bilinmektedir (Ansiklopedik Çevre Sözlüğü, 2001: 197).

Sürekli ve dengeli kalkınma ya da sürdürülebilir kalkınma kavramı 1970'li yıllardan itibaren ekonomi, toplum ve çevre arasında arzu edilen dengenin yeni bir ifadesi

olarak ortaya çıkmıştır. Bu kavram daha önce Türkçede “sürekli ve dengeli kalkınma” terimi ile karşılaşmış olsa da yaygın olarak kullanılan karşılığı “sürdürülebilir kalkınma” olmuştur (Keleş vd., 2015: 175-176).

Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonuna göre, Sürdürülebilir Kalkınma; bugünün ihtiyaçlarını, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetinden ödün vermeden karşılamaktır. Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili tüm tanımlarda; gelecek nesiller, doğal kaynaklar, yoksulluk ve temel ihtiyaçlar gibi genel kavramlar kullanılmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma temelde iki ana fikre dayanmaktadır. İlki; insan ihtiyaçlarını, özellikle de dünyanın en yoksul insanların ihtiyaçlarını karşılamaktır. İkincisi ise çevrenin mevcut ve gelecekteki ihtiyaçları karşılama ve teknoloji ve sosyal organizasyon biçimlerinin yarattığı baskıları hafifletme yeteneği olmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma fikri, yoksulluk, kaynakların tükenmesi, çevre üzerindeki baskılar, sosyo-ekonomik ve politik politikaların kalitesi ile doğrudan ilişkilidir (Mutlu, 2008: 84).

2.2. Sürdürülebilir Kalkınma

Sürdürülebilir kalkınmanın farklı tanımlarını toplamak literatürde yaygın olsa da, kelimelerin ve kökenlerinin incelenmesi, sürdürülebilir kalkınmayı tanımlamanın gerçekten zor olmadığını göstermektedir. Zor olan konu, arzu edilen bir hedef olduğu varsayılarak, sürdürülebilir kalkınmaya ulaşmak için ne yapılması gerektiğini belirlemektir (Perdan, 2004: 4; Anon, 2011: 1; Kumar, 2017: 125).

Biraz genişletilerek, sürdürülebilir ekonomik kalkınmadan bahsedilebilmektedir. "Sürdürülebilir" terimi pek tartışmaya açık değil: "dayanıklı" ve "kalıcı" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, sürdürülebilir kalkınma, kalıcı kalkınmadır. Ekonomik gelişme, kişi başına gerçek gayri safi milli hasıla (GSMH) veya kişi başına gerçek tüketim olarak geleneksel terimlerle dar bir şekilde tanımlanabilmektedir. Alternatif olarak, eğitim, sağlık ve insan özgürlüğü de dahil olmak üzere "yaşam kalitesi" gibi diğer kalkınma göstergelerini içerecek şekilde daha geniş bir şekilde tanımlanabilmektedir. Ekonomik

gelişmenin geniş bir ölçüsü olan Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın "İnsani Gelişme Endeksi" (İGE), bir ülkenin ekonomik durumunu gösteren bir endeks sağlamak için eğitim, ortalama yaşam süresi ve gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) gibi alt hedeflerin ölçülerini birleştirmektedir (Hediger, 2000, s. 481).

2.2.1. Sürdürülebilir Kalkınmanın Tanımı

Sürdürülebilir kalkınma, başlangıcından bu yana çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Yoksulluğun azaltılmasından çevrenin korunmasına ve gelir dağılımında hakkaniyete kadar birçok alt başlık bu tanımda görülmektedir. Sürdürülebilirlik: çevre, ekonomi ve sağlık dahil olmak üzere sosyal ilişkileri kapsamaktadır. Sürdürülebilir kalkınma kavramı çerçevesinde vurgulanan en önemli nokta, mevcut nüfusun ihtiyaçlarının gelecek nesillerin ihtiyaçlarının karşılanmasında sorun yaratmayacak şekilde karşılanmasıdır. Sanayi Devrimi'nden bu yana çevresel kaygıların artmasıyla birlikte birçok düşünür mevcut kaynakları korumayı düşünmeye başlamıştır. Ortaya çıkan çevresel kaygılar, onu, geleneksel büyüme ve eşitlik konularının yanı sıra sürdürülebilirlikle ilgili konulardaki kalkınma tartışmalarına dahil etmeye yönlendirmiştir. Çevre sorunları nedeniyle yakın gelecekte kaynakların tükeneyeceği gerçeği, kalkınmanın sürdürülebilir olması gerektiğinin daha geniş bir kitle tarafından anlaşılmasını sağlamıştır (Eryılmaz, 2011: 6). Sürdürülebilir kalkınmanın kilometre taşlarının 1972'de Stockholm Konferansı ile başladığı genel olarak kabul edilmektedir.

Kavram, bazı yazarlara göre (Güzel vd., 2009: 61); doğal kaynakların ekonomik kalkınmanın sürekliliğini sağlayacak, insan sağlığını ve doğal dengeyi koruyacak, gelecek nesillere yakışır bir doğal, fiziksel ve sosyal çevre bırakacak şekilde sürdürülebilir yönetimini sağlayan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, kalkınmanın her aşamasında ekonomik ve sosyal politikaların çevre politikalarıyla el ele gitmesini gerektirmektedir.

Fremann ve Soete (2003: 468) sürdürülebilir kalkınmayı doğal kaynakları yenilenemez hale getirmeden veya çevreyi geri dönülmez bir şekilde tahrip etmeden mevcut nesillerin ihtiyaçlarını gelecek nesillere aktaran ekonomik bir sistem olarak

tanımlamaktadır. Bu tanım, bir ekonomik sistemin, uzun vadede insan ihtiyaçlarını karşılamak için ekolojik sistemin yaşaya bilirliliğine güvenme yeteneğini tanımaktadır. Kaçınılmaz olarak, kaynaklarda bir azalma ve çevreye bir miktar zarar verilecektir. Kaynaklardaki bu azalmayı ve çevreye verilen zararı geri dönüşüm yoluyla tersine çevirebilmek önemlidir.

Diğer bir tanım ise “İnsan yaşamının kendisini destekleyen ekosistemler ve kaynaklar içinde kalarak iyileştirilmesidir” (UNEP, 1991: 7). Kavramın bu tanımı, kalkınmadaki mevcut eğilimlerin zaman içinde sürdürülemeyeceği fikrini yansıtmaktadır. Aynı zamanda gelecek nesillerin ihtiyaçlarını da karşılamakta, günümüz nesillerinin ihtiyaçları arasında bir denge kurulması gerektiğini vurgulamaktadır (Altınok vd., 2015: 92).

Bu yaklaşımla doğal kaynaklar verimli kullanılacak, atıklar azaltılacak, kaynaklar yeniden kullanılacak ve gelecek nesillerin ihtiyaçları karşılanacak ve çevre kalıcı olarak korunacaktır. Diğer bir deyişle, sürdürülebilir bir kalkınma stratejisinin çevre ve kalkınma politikalarıyla uyumlu olması için büyümeyi teşvik etmek ve büyümenin kalitesini artırmak, sürdürülebilir bir nüfusun temel ihtiyaçlarını karşılamak, teknoloji yönlendirmesi yoluyla riskleri yönetmek, kalkınmayı daha işbirlikçi kılmak gerekmektedir. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma, yalnızca çevre korumanın ön plana çıktığı bir kalkınma anlayışını ifade etmekle kalmayıp, aynı zamanda ekonomik büyümeyi sürdürülebilir kılmak için kalkınma ile ilgili tüm ekonomik, finansal, ticari ve endüstriyel politikaların uyumlu hale getirildiği bir süreçtir (Altınok vd., 2015: 92).

Sürdürülebilir kalkınma kavramı çevre sorunları ile sınırlı değildir. Buradaki temel amaç, doğal kaynakları tüketirken gelecek nesilleri de düşünmektir. Kavram genellikle yaşam kalitesi, adalet, sorumluluk, katılım ve güçlendirme, paylaşım ve iş birliği gibi ilkelere dayanmaktadır. Ancak sürdürülebilirliği herhangi bir ekolojik veya ekonomik temelde açıklamaya çalışmak, bu kavramı günümüzde tartışmalı hale getirmektedir. Bu kavram üzerinden doğal kaynakların korunması ve geliştirilmesi anlamında çevresel sürdürülebilirliği savunanlar olduğu gibi, toplumun her kesimine hizmet edebilmesi

açısından ekonomik sürdürülebilirlik olarak kullananlar da bulunmaktadır. Dolayısıyla tüm bu tartışmalardan sonra sürdürülebilir kalkınmanın tek bir boyutu olmadığı ve genellikle üç dinamikle açıklandığı söylenebilmektedir. Sosyal, ekonomik ve çevresel olarak formüle edebileceğimiz bu değişkenler sürdürülebilir kalkınmanın parametreleridir (Çımrın, 2014: 179).

Sürdürülebilir kalkınmanın üç unsurunu kısaca tanımlamak gerekirse (Gürlük, 2010: 87):

1. Ekonomik unsur: sınırlı kaynakların kullanımı ile ilişkilidir. Ekonomik açıdan sürdürülebilir bir sistem, sürekli olarak mal ve hizmet üretebilen, tarımsal ve endüstriyel üretime zarar veren sektörel dengesizlikleri önleyen, iç ve dış borç sürdürülebilirliğini yönetilebilir düzeyde tutan bir sistemdir.

2. Sosyal unsur: İnsan odaklıdır. Sosyal açıdan sürdürülebilir bir sistem, eğitim ve sağlık, cinsiyet eşitliği, siyasi hesap verebilirlik ve katılım gibi sosyal hizmetlerin yeterli ve eşit dağılımını sağlayabilen bir sistemdir.

3. Ekolojik unsur: Biyolojik ve fiziksel sistemlerin dengeli olması beklenmektedir. Amaç, ekosistemlerin değişen koşullara uyum sağlamasına izin vermektir. Çevresel olarak sürdürülebilir bir sistem, kaynak tabanının istikrarını korumalı, yenilenebilir kaynak sistemlerinden veya çevresel yatırım özelliklerinden yararlanmaktan kaçınmalı ve yalnızca yenilenemez kaynaklardan yapılan yatırımlarla uygun şekilde değiştirilenleri tüketmelidir. Bu sistem aynı zamanda biyolojik çeşitliliğin, atmosferik dengenin ve ekosistemin ekonomik kaynaklara atfedilemeyecek diğer unsurlarının korunmasını da içermektedir.

Sosyo-ekolojik yön, doğal kaynakların eşit kullanımını ve gelir dağılımında eşitliği sağlamaktadır. Gelecek nesiller, bugünden daha az doğal kaynağa sahip olmamalıdır. Ayrıca, doğal kaynakların yönetimine halkın tam katılımı gerekmektedir. Ekonomik-çevresel boyut, çevresel değerlendirmenin içselleştirilmesini ve ekonomik faaliyetin olumsuz sonuçlarını sağlamaktadır. Toplumun refah düzeyini artıran

unsurlardan biri olan ekonomik faaliyet, çevrenin kalitesini de olumsuz etkilemektedir. Ekonomik faaliyetler yürütülürken, belirli miktarda malın doğal kaynaklara olan talebi ile belirli bir miktar atık doğaya atılmaktadır. Tüm bu faaliyetlerin yarattığı olumsuz sonuçlar (dışsallıklar) net olarak tespit edilemese de bu, sürdürülebilir kalkınmanın bir gereğidir (Gürlük, 2010: 87-88).

2.2.2. Sürdürülebilir Kalkınmanın Tarihsel Gelişimi

İnsanoğlu tarihi boyunca çevre ile uyum içinde yaşamını sürdürmeye çalışsa da kendi ihtiyaçlarını karşılamak için yaptığı bazı değişikliklerle ciddi çevre sorunları yaratmıştır. Homo sapiens'in Kuzey Amerika'da 34 türün yok olmasına ve Avusturya, Yeni Zelanda ve Madagaskar'da birçok büyük türün yok olmasına neden olması bu sorunlara örnek olarak gösterilebilmektedir (Munasinghe ve Shearer 1995: 20). İnsanlar ekin ekmeye ve hayvanları eğitmeye başladıkça insan hareketinin çevre üzerindeki sürdürülemez etkisi artmıştır. Bu nedenle tarımla başlayan süreçte ormanlık alanların tahribi ve yeni tarımsal faaliyetlerle birlikte toprakta, doğal çevrede ve diğer doğal alanlarda meydana gelen farklılaşmalar, doğa açısından bazı dönüşümlere neden olmuştur. Bu dönüşümler aşamalar halinde ele alınırsa, en önemli aşamanın farklı teknolojik dönemler için yeni girdi ve çıktı mallarının üretilmesi olduğu gösterilebilmektedir. Erken kentsel süreç olarak adlandırılan bir sonraki aşamada, insan varlığının mesleki ve ekolojik özellikleri, savaşın kurumsallaşması ve ölümcül bulaşıcı enfeksiyonlarda artış dahil olmak üzere büyük biyolojik ve ekolojik farklılıklar ortaya çıkabilmektedir (Munasinghe ve Searer, 1995: 20).

Kavramsal kökeninde yeni gibi görünen sürdürülebilir kalkınma olgusu, entelektüel kökeninde eski zamanlara kadar dayanmaktadır. Kavramdan ilk kez resmi olarak bahseden Rachel Carson (1962), yaklaşık yarım asır önce yayınlanan "Sessiz Bahar" adlı çalışmasında toksikoloji, ekoloji ve epidemiyoloji gibi konulardaki araştırmalarını özetlemiş ve pestisitlerin kullanımını gözden geçirmiştir. Onun üzerindeki olumsuz etkilerinden bahsetmiştir. Kitapta sürdürülebilir kalkınma kavramını tam olarak

kullanmamış olsa da dünya toplumunun dikkatini sürdürülebilir yaşama çekmeyi başarmıştır (Öztürk, 2017: 3). Roma’da 1972 yılında yayınlanan "Büyümenin Sınırları" başlıklı çalışmanın sürdürülebilir kalkınmaya, diğer bir deyişle ekonomi ve çevre arasında istenilen dengeyi oluşturma çabalarına yeni bir boyut kazandırdığı söylenebilmektedir (Seydioğulları, 2013: 21).

2.2.3. Sürdürülebilir Kalkınmanın Amaçları

Sürdürülebilir kalkınmada temel hedef; çevre ve kalkınma konularının birbirinden bağımsız düşünülemeyeceği fikrine dayanan ekonomik görüşlerin tam şekilde ele alınmasıdır (Kılıçoğlu, 2005: 25).

Bozlağan (2002: 63), ekonomik kalkınmanın temel hedeflerini şu şekilde açıklamıştır:

- Sosyo-ekonomik ve çevresel süreçler çerçevesinde bağı tespit etmek ve bu konuda kamuoyunu bilinçlendirmek, olumsuz bağlantıları mümkünse en aza indirmek, tamamen ortadan kaldırmak,
- Bireylerden küresel organizasyonlara kadar rol yapma oyunlarındaki tüm katılımcılar arasında, faaliyetlerinin sonuçları ve çevre üzerindeki etkileri hakkında farkındalık yaratmak.
- Bölgesel, ulusal ve evrensel düzeyde tüm kurumlar arasında sağlıklı iş alışverişi kurmak,
- Yüksek düzeyde üst düzey yönetim geliştirmek,
- Değişime ve modernizasyona açık bir anlayış sergilemek ve yerleştirmek,
- Bölgesel ve küresel düzeyde tüm kurumların faaliyetlerini yönetmek ve denetlemek için beceri ve yeteneklerini geliştirmek,

1987’de yayınlanmış “Ortak Geleceğimize İlişkin Rapor” başlıklı belgede sürdürülebilir kalkınma hedefleri şu şekilde formüle edilmiştir (İnançlı, 2018: 254):

- Sürekli büyüme ve barış,
- Niceliksel göstergelere ek olarak büyümenin niteliksel farklılaşması,
- İstikrarlı bir nüfus düzenlemek,
- Birbirleriyle ilgili olarak düzenlenen kararlara çevre ve ekonomiyi dahil etmek.

2.2.4. Sürdürülebilir Kalkınmanın Hedefleri

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, yoksulluğu sona erdirmek, dünyayı korumak ve tüm insanların barış ve huzur içinde yaşamasını sağlamak için evrensel bir eylem çağrısıdır (UNDP, 2018). Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 17 hedefi içermektedir. Bu hedefler Binyıl Kalkınma Hedeflerine dayanmaktadır.

Bugün, yoksulluğun azaltılması konusunda çok sayıda araştırma vardır. Bu çalışmalardan bir tanesi Binyıl Kalkınma Hedefleridir. Bu hedefler 2000 yılında New York'ta düzenlenen Birleşmiş Milletler zirvesinde 189 ülke tarafından imzalanan Binyıl Bildirgesi'nde yer alan ve 2015 yılına kadar gerçekleştirilmesi gereken hedeflerdir. Birçok ülke ve uluslararası kuruluş bu hedefleri benimsemiş ve bu hedeflere ulaşmak için birlikte çalışmıştır. Binyıl Kalkınma Hedefleri, yoksulluğun ve açlığın ortadan kaldırılması, tüm insanların temel eğitim haklarından yararlanabilmesinin sağlanması, cinsiyet eşitsizliğinin azaltılması, çocuk ölümlerinin önlenmesi, anne sağlığının iyileştirilmesi ve salgın hastalıklarla mücadele gibi küresel sorunlara çözüm bulmayı amaçlamaktadır (Çelik, 2016: 337).

Sürdürülebilir kalkınma amaç ve hedefleri ilk aşamada yoksulluğu minimuma indirmek, dünyada barışı sağlamak ve bireylerin huzurlu bir hayat yaşamasını sağlamaktır. Toplamda sürdürülebilir kalkınma hedefleri 17 unsuru içermektedir. Söz konusu hedefler binyıl kalkınma hedefleri doğrultusunda tasarlanmıştır (UNDP, 2018).

Güncel literatürde yoksulluğu azaltmayı planlayan oldukça fazla çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bir tanesi de Binyıl Kalkınma Hedefleri isimli çalışma olmaktadır. Adı geçen hedefler ilk kez 2000’de New York’ta gerçekleşen Birleşmiş Milletler zirvesinde imzalanan ve 189 ülkenin katıldığı Binyıl Bildirgesi’nde vurgulanmış ve bu hedeflerin 2015’e kadar gerçekleştirilmesi planlanmıştır (Çelik, 2016: 337).

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri aşağıdaki şekilde sıralanabilmektedir;

1. Yoksullukla mücadele
2. Açlıkla mücadele
3. Bireylerin sağlıklarını sağlamak
4. Kaliteli eğitim sağlamak
5. Toplumda cinsiyet eşitliğini sağlamak
6. İnsanlar için temiz su ve sıhhi koşulların sağlanması
7. Erişilebilir ve temiz enerji yaratmak
8. Toplum için iyi iş koşulları sağlamak ve ekonomik büyüme yaratmak
9. Yenilikçi altyapı sağlamak
10. Tüm alanlardaki eşitsizliğin azaltılması
11. Şehir ve diğer yaşam alanlarında sürdürülebilirliği sağlamak
12. Tüketim ve üretimde istikrar sağlamak
13. İklimsel problemlere çözüm sağlamak
14. Su problemlerine çözüm sağlamak
15. Karasal yaşam
16. Adaletin sağlanması ve insanların barış içerisinde yaşamlarını sağlamak

17. Belli hedefler için ortaklıkların yaratılması

2.3. Çevre Kavramı ve Çevrenin Sürdürülebilirliği

Çevre; insanların fiziksel, biyolojik, sosyal, kültürel ve ekonomik olarak etkileşimde bulundukları ortamı ifade eden kapsayıcı bir olgudur. Daha detaylı tanımlarda ise herhangi bir canlının bireyleri aşarak çevrenin koşullarına uyduğu bir platform olarak ifade edilmektedir (Bartuska, 2007: 8). Canlıları çevreleyen statik unsurların yanı sıra, işlevsel unsurlar; diğer bir ifade ile dinamik unsurlar çevreyi oluşturan unsurlar arasında olmaktadır (Thelen, 1996: 221). Hem biyolojik bilimlerde hem de çevre politikasında canlıları etkileyen faktörlerin toplamı biyosfer olarak adlandırılmaktadır (Lubchenco vd., 1991: 380). Canlıların böyle bir ortamda gelişmesi, biyofiziksel bir çevre kavramıyla bilinir hale gelmiştir. Bu maddi ilişkilerden esinlenen birçok biyofiziksel değerlendirme, çevreyi daha materyalist bir boyuta taşımış ve politik olarak metalaştırmıştır (Cheng v.d, 2003: 89).

2.3.1. Çevrenin Tanımı ve Kapsamı

Küresel çevre politikası şu anda “biyofiziksel çevre” terimine farklı bir söylem getirmektedir (Dasgupta, 2001: 99). Bu nedenle çevre, insanlıkla etkileşimi ile birlikte değerlendirilebilmektedir (Parlak, 2007: 19). Çevre, insanlık için iyi kalitede tutulduğunda bir değer olarak algılanabilmektedir. Bu şekilde algılandığı süreçte çevreyi iyileştiren güdülerden bahsedebilmektedir (Andrews ve Whitney, 1976: 96). Böylece halk sağlığını olumlu yönde etkileyecek değer yargıları oluşturulabilmektedir.

Benzer şekilde biyolojinin bir alt alanı olarak çevre bilimi de bu ilişkileri ve etkileşimleri nüfus, çeşitlilik ve nüfus unsurları aracılığıyla tanımlamaya çalışmaktadır (Stott, 2010: 764). Ancak sosyal bilimlerde çevre olgusu kültürel (sosyal), yapılı (yapay) ve doğal (fiziksel) çevre gibi türevleri ile sistemli bir disiplinin konusudur (Douglas, 1983: 108). Bunlar arasında çevre ve sihi politika için doğal çevrenin bozulmasında etkili

faktörleri belirlemeye çalışıyorlar. Aralarında; küresel ısınma, iklim değişikliği, tür ve çeşitlilik kaybı, çevre kirliliği, kimyasallar, genetik bozulma, ormansızlaşma gibi örnekler vardır (Suzuki, Knudston, 1989: 149).

Çevre kavramı 19. yüzyıldan sonra birçok disiplinin ilgi alanına girmiştir (Plymer, 2009: 40). Bu haliyle doğa bilimlerinin yanı sıra sosyal bilimlerin de tanımladığı bir kavram haline gelmiştir (Keleş ve Hamamcı, 1998: 17). Sosyal bilimlerin yanı sıra diğer canlıları da içine alan çevrenin doğası, çevreyi özel kılmıştır (Pultar, 2012: 419). Çevre bilimine göre; bağımsız canlı organizmalar yoktur (Rainey, 1991: 33). Bu nedenle doğadaki canlılar, kendilerini çevreleyen canlı ve cansız varlıklara oldukça bağımlıdırlar (Blasco ve Pico, 2009: 748).

Çevresel ifadesi kullanıldığında, genellikle doğal ve insan yapımı ikilem açısından ele alınmaktadır. Yine insanların doğal çevreyi kullanarak oluşturdukları şehirler, evler, sokaklar gibi unsurlar yapıli çevreyi oluşturmaktadır. Ancak post modern anlayışta kültürel değerler üzerine inşa edilen ve inşa edilen bir diğer çevre türü olan sosyal çevre de bazı kaynaklarda üçüncü tipe aittir (Agger, 1991: 106). Tüm tanımların ortak paydası çevredir; bir kişinin veya diğer canlıların yaşamı boyunca sürdürdüğü dış çevreye denilmektedir (Herber, 1963: 17).

İnsan, çevre üzerinde en büyük etkiye sahip olan ve çevreden en çok etkilenen canlı varlıktır (Rasputin, 1997: 433). İnsanların çevrede yaptıkları değişiklikler bazen doğrudan ya da dolaylı olarak sağlıklarını etkileyebilir (Çobanoğlu, 1995: 6). Bu nedenle tanımı gereği çevre sağlığına duyarlı; “İnsanların ve canlıların faaliyetlerini anında veya zamanla doğrudan veya dolaylı olarak etkileyebilen sosyal faktörlerin toplamı” şeklinde adlandırılabilmektedir (Keleş ve Hamamcı, 1998: 25). Keleş ve Hamamcı'nın bu tanımında vurgu, insan ilişkilerinden canlı ve cansız arasındaki ilişkileri kuran çevresel bütünlük üzerinedir. Ünlü fizikçi Albert Einstein da çevreyi tanımlamak için "benim dışındaki her şey" ifadesini kullanmıştır (Ratcliffe, 1977: 8).

Çevrenin korunması ve çevre sağlığı, çevre ile kurulan ilişkide bir dengeye sahip olmaya bağlıdır (Viala, 2008: 127-28). Doğadaki canlıların birbirleriyle ve fiziksel çevre

ile olan ilişkilerinde hayatta kalabilmeleri doğanın dengesine bağlıdır (Thacker, 1996: 635).

Çevre bilimlerinde insan merkezli bakış açısına karşı duruş, çevre hareketini önemli kılmaya başlamıştır (Topçuoğlu, 1998: 52). Ekoloji, insan ile doğa arasında olan ilişkinin, doğadaki unsurların bireyler tarafından kullanılması, tüketilmesi ve sömürülmesi üzerine kurulmaması gerektiğini belirtmekte ve bu da insan-doğa ilişkisine etik bir boyut katmaktadır (Özdek, 1993: 58).

2.3.2. Çevrenin Sürdürülebilirliği

Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması için fiziksel ve aynı zamanda biyolojik sistemlerin dengede olması gerekmektedir. Dengelenmede amaç, ekosistemlerin modern dünya şartlarını sağlamasıdır. Gelecek nesiller için sürdürülebilir kalkınma için en uygun araç çevresel boyuttur. Çünkü çevrenin kendini yenileme yeteneği insan faaliyeti tarafından yok edilmektedir. Böyle bir durumun kaçınılmaz sonucu, gelecek nesillerin refahının azalması ve yaşam haklarının tehdit edilmesidir (Tıraş, 2012: 61). Doğanın gelecek nesiller için insanlara sunduğu doğal çevrenin korunması ve geliştirilmesi ekolojik açıdan son derece önemlidir.

Tıraş'ın (2012: 61) düşüncesine göre, genel olarak çevresel sürdürülebilir sistem, istikrarlı bir temel sağlamalı, yenilenebilen altyapı sistemlerinin veya çevre yatırım mülklerinin kötüye kullanılmasını önlemeli ve yalnızca yenilenemeyen kaynak tüketimi yapmalıdır. Adı geçen sistem biyolojik çeşitliliğin, atmosferik dengenin ve ekosistemin ekonomik kaynaklara atfedilemeyecek diğer unsurlarının korunmasını da içermektedir.

2.3.3. Çevre Sorunları

Tarihin ilk dönemlerinden beri insanoğlunun tahrip ettiği çevrenin bozulması, sanayi devrimi öncesi dönemdeki kadar ciddi boyutlara ulaşmamıştır. Ancak Sanayi Devrimi ile başlayan süreçte, doğal kaynakların hızla tüketilmesi ve üretim ve tüketim

faaliyetlerinin aşırı artması sonucu çevrenin tahribatı artık insanları ve diğer canlıları tehdit edecek boyutlara ulaşmış, "çevre sorunları" bugün dünyanın en önemli sorunlarından biri haline gelmiştir.

Hamamcı (1997: 398) çevre sorunlarını aşağıdaki şekilde sıralamaktadır;

1. GÜ'lerde görülen yüksek sanayi ve teknolojinin neden olduğu kirlilik problemleri,
2. GOÜ'lerin GÜ'lere uyum sağlayamamasından kaynaklanan kirlilik problemleri,
3. Bunların GÜ'lerin kirlitici endüstrilerini, teknolojilerini GOÜ'lere ihraç etmesiyle ortaya çıkan bir tür kirlilik ihracatından kaynaklanan kirlilik sorunları olduğu söylenebilmektedir.

Dünyanın başlıca çevre sorunları ya da diğer bir deyişle çevre kirliliği, 19. yüzyılın sonlarına kadar çok yavaş ortaya çıkmış ve görece düşük nüfusu nedeniyle günümüz kirliliğinden farklı olarak ortaya çıkmıştır. Aslında çevre kirliliği 1960'lara kadar birkaç ülke dışında tüm dünyada ciddiye alınmamıştı. Günümüzde çevre kirliliğinin ana sorunu, dünyanın kimyasal bileşenlerle kirlenmesidir. Çevre, genellikle içindeki canlı ve cansız nesnelerle bağlantılıdır. Ancak bu bağlantı insan faaliyeti ve müdahalesi sonucunda değişmekte ve bozulmakta ve bunun sonucunda çevre tahribatı sorunu ortaya çıkmaktadır. Söz konusu durum çevre kirliliğinde esas neden olmaktadır (Engin, 2005: 3).

Belirli bir şehrin veya bölgenin doğal hava yapısının çeşitli kaynaklar nedeniyle bozulmasına hava kirliliği denilmektedir (Güney, 2004: 21). Genel olarak havadaki kirlilik oranını artıran kaynaklar aşağıdaki şekilde gruplandırılmaktadır (Engin, 2005: 13):

1. Konut ve endüstriyel binaları ısıtmak için kullanılan katı ve sıvı yakıtlar.
2. Sanayi işletmelerinde enerji ve elektrik üretimi için kullanılan yakıt, sanayi işletmelerinden çıkan gazlar ve tozlar.
3. Petrol ve türevleriyle çalışan araçlardan çıkan gazlar.

Plansız ve hızlı kentleşme, başta insanlar olmak üzere tüm canlıları etkileyen hava kirliliğinin önemli bir nedenidir. Kirli hava özellikle büyük şehirlerde insanların hava yollarını tahriş etmekte, solunum sistemini bozmakta ve birçok insanda kronik bronşite neden olmaktadır (Hun, 2015: 65-67). Diğer bir sebep de endüstriyel emisyonlardır. Doğal gaz kullanımının yaygınlaştırılması gerekmektedir. Özellikle büyük şehirlerde yeşil alan sayısının artırılması ve korunması gerekmektedir. Toplu taşımaya özel dikkat gösterilmelidir.

Yeryüzünün yüzey ve yer altı sularının zararlı maddelerle kirlenmesinden kaynaklanan kirlenmeye su kirliliği denilmektedir. Depremler, volkanik patlamalar, yoğun yağışlar, rüzgâr ve dış etkenler sonucu su ortamının bozulması su kirliliğinde doğal faktörlerdir. Ancak su kirliliğinin ana kaynağı insan faktörüdür. Çünkü kentsel, endüstriyel ve tarımsal faaliyetler sonucunda istenmeyen maddelerin karışması suyun fiziksel, kimyasal ve biyolojik özelliklerinde değişikliğe neden olarak antropojenik su kirliliğine neden olmaktadır (Çiçek, 2018: 95).

2.4. Ekonomik Kalkınma ve Çevre İlişkisi

Kapitalist sistem insan merkezlidir ve bu sistemde insan ve çevre arasındaki ilişkide insanlar çevrenin hakimidir. Kapitalist sistem, insan ihtiyaçlarını en faydalı şekilde karşılamaya çalışırken, çevreyi sınırsız ve özgür bir kaynak olarak değerlendirmiştir. Fabrika borularından atmosfere yayılan gaz ve kimyasal parçacıkların küresel sorunlara yol açabileceğini en başından beri göremedi veya görmek istemedi. Ekolojik fenomeni dünya çağıyla ilişkilendirirsek veya en azından soruna insanlık tarihi veya ekonomik ilişkiler tarihi olarak bakılırsa, ekonomik sistemin doğası gereği kısa vadeli olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Sanayi devrimi sırasında ve sonrasında dünyaya hâkim olan ekonomik sistem kapitalist hale gelmiştir. Bu sistemin eksikliklerinden kaynaklanan küresel çevre sorunları, insanları sistem içinde ve dışında alternatif çözümler düşünmeye yöneltmiştir. Bir örnek, çevre sorunlarıyla bağlantılı olarak küresel ölçekte iş birliği aramak için 5

Haziran 1972'de Stockholm'de toplanan Birleşmiş Milletler Çevre Konferansıdır. O zamandan beri, küresel ölçekte sistem içi çözüm arayışları sonucunda geliştirilen en önemli kavram “sürdürülebilir kalkınma” kavramı olmuştur.

1980'lerden itibaren çevre kirliliği yerel olmaktan çıkıp küresel hale gelmiş, doğal kaynakların tükenmesi, iklim değişikliği, bitki ve hayvan çeşitliliğinin azalması vb. toplumların geleceğini tehdit etmeye başlamıştır. Benzer şekilde çevre sorunlarının yanı sıra artan işsizlik, yoksulluk ve açlık gibi sosyal sorunlar da ön plana çıkmıştır. Sürdürülebilir kalkınma kavramına ilk kez BM Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun 1987 yılında hazırladığı “Ortak Geleceğimiz” raporunda değinilmiştir (Öner Kaya, 2010: 77). Bu rapor, Norveçli kadın politikacı ve Norveç'in ilk kadın Başbakanı Gro Harlem Brundtland tarafından 1981 yılında hazırlandığı için Brundtland raporu (1987) olarak da bilinmektedir (Karabıçak ve Özdemir, 2015: 45; Trainer, 1990: 109).

Sürdürülebilir büyüme veya gelişme, insan ve doğa arasında bir denge kurarak doğal kaynakları tüketmeden gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılamayı ve geliştirmeyi planlamak anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle, gelecek nesillerin ihtiyaç ve beklentilerini karşılama yeteneğinden ödün vermeden bugünün ihtiyaç ve beklentilerini karşılamak anlamına gelmektedir. Sürdürülebilir kalkınma, ekonomi ve çevre arasındaki uyumu sağlayan bir model olma iddiasındadır. Sürdürülebilirlik, çevresel kaygıları da içeren bir yaklaşımdır. Bu ekolojik ekonomi yaklaşımının ve neoklasik yaklaşımın sürdürülebilir kalkınma ile tam uyumlu olduğunu göstermemektedir.

1980'li yıllardan itibaren sürdürülebilir kalkınma anlayışı evrimleşmiştir ancak sürdürülebilir kalkınmanın bir çevre etiği içerisinde şekillenmesi gerekmektedir. İşin etik yönü, yasal düzenlemelerden veya uluslararası anlaşmalardan önce gelmektedir. Bir işi çevreye duyarlı bir şekilde yürütmek için yasal düzenlemelerin yanı sıra ahlaki hususlarda da rol oynaması gerekmektedir. Diğer bir deyişle, çevre etiği çerçevesinde insanlar, çevrenin estetik boyutunu ve bütünlüğünü, insanın doğanın sadece ve yalnızca bir parçası olduğunu ve verdikleri zarar sonucunda zarar göreceklərini bilmelidirler. Fakat bu ahlaki

değerleri firma davranışı veya makroekonomik performans açısından değerlendirirsek, firma karlılığı ve ekonomik büyüme hedefleriyle çelişebilmektedir.

"Sürdürülebilirlik" kelimesi sözlüklerde birçok şekilde kullanılmış olsa da özünde böyledir; desteklemek, sağlamak, sürdürmek, var olmak anlamlarında kullanılmaktadır. Birçok farklı alanda kullanılan bu kavramın ortak özelliği, insanların geleceği ile ilgilenmesi ve kullanıldığı alanın kaynaklarının korunmasını içermesidir. Bir başka açıdan bakıldığında sürdürülebilirlik kavramının kalkınma ile ilgili olduğu ve kalkınmanın gelecekte de devamını sağlamayı amaçladığı anlaşılmaktadır (Tıraş, 2012: 59-60).

Ekonomik sürdürülebilirlik, en basit haliyle, ekonomide devam eden üretim-tüketim sürecinin ulusal ekonomiler açısından sürdürülmesi ve iç ve dış dengelerin korunmasıdır. Çevresel bir bakış açısıyla sürdürülebilirlik, biyolojik çeşitliliği, atmosferik dengeyi ve diğer ekosistem işlevlerini korurken doğal kaynakları kullanmak için uzun vadeli önlemler alarak aşırı tüketimden kaçınmak anlamına gelmektedir. Sosyal sürdürülebilirlik, sosyal hizmetlerin yeterli üretimi ve sosyal gruplar arasında bunlara eşit erişimin sağlanması ile ilişkilidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇEVRESEL SAĞLIK RİSKLERİ

İktisadi işlemler sonucunda atmosferdeki sera gazlarının artması ve doğal sera etkisindeki artış sonucunda yerde ve alt atmosferde oluşan sıcaklık artışı küresel ısınma olarak adlandırılmaktadır. Küresel ısınma, günümüz dünyasını tehdit eden küresel bir sorundur. Ekonomik gelişme ile küresel ısınma arasında çok önemli derecede bir ilişki vardır. Kuznets'in çevre hipotezine göre, gelişmekte olan ülkelerde çevrenin kalitesi önemli derecede etkilenmektedir. Bu hipoteze göre ekonomik gelişme sadece bir ülkeyi değil tüm dünyayı etkilemektedir (Gurish ve Tuna, 2011: 175). İklim değişikliği, ozon tabakasının incilmesi, çok ö şiddetli hava ve su kirliliği, asit yağmurları, biyolojik çeşitlilik kaybı ormansızlaşma gibi birtakım sorunları beraberinde getirmektedir (WHO, 1997: 20). Bu çevre sorunları dolaylı şekilde insan sağlığına kendi olumsuz etkisini göstermektedir.

3.1. Çevresel Sağlık Kavramı

Sağlık kavramı; bedensel ve fiziksel olarak ölçülebilir bir durumu göstermektedir (Saylor, 2004: 97). Sosyoloji ve psikolojinin gelişimi sonucunda “modern sağlık” ifadesi toplumsal bir sorun olarak anlaşılmaya başlamıştır (Rochlitz, 2005: 124).

Nüfus sağlık incelenmesi, sağlık politikaları açısından büyük önem taşımaktadır (Rwjf, 2009: 101). Yeni hedeflenen faktör puanları ile sunulan tıbbi hizmetlerin geliştirilmesine hizmet etmektedir. Halk sağlığının teşvik edilmesi ve kolay erişim sağlanması kriter değerler haline gelmiştir (Glasgow vd., 1999: 5).

Dünya Sağlık Örgütü'nün 1947 yılında kabul ettiği ana antlaşmasında, “Sağlık, sadece hastalık ve rahatsızlıkların olmayışı değil, aynı zamanda beden, ruhen ve sosyal yönden tam bir iyilik halidir” şeklinde bir tanım yapılmıştır (Tabak, 2000: 2). Bu noktadan hareketle, sağlıkta tam bir iyilik halinin sağlanabilmesi için toplumun sağlıkla ilgili bilgi düzeyinin artırılmasının gerekliliği üzerine tez ortaya atılmıştır (Tabak, 1989: 15).

Sağlık sektörü için hastalık ve doğal afetlerden korunma, durum sonrası bakımdan önce gelmelidir. Bu nedenle “koruyamıyorsan tedavi edebilirsin” yaklaşımı hemen hemen tüm sağlık politikalarında benimsenmiştir (Heinrich, 2014: 65). Halk sağlığı perspektiflerine bireysel sağlıktan daha fazla ağırlık verildiğinde, çevrenin ve halk sağlığının korunması, daha sonra nüfusa yansıyacak olan maliyetten daha avantajlı ve daha etkili sonuçlar yaratacaktır (Güneş, 2012: 59).

Bilimde sağlık unsuru, biyolojideki anlayıştan gelmekte; hücresel seviyeye kadar, biyotik yapıların tüm uygun, potansiyel ve uyumlu şekillerde doğru işleyişini göstermektedir (Gadamer, 1996). Sosyal bilimlerde de doğa bilimlerinde olduğu gibi ayrı ölçütlere yer verilmektedir (Klein, 1996: 19). Bu nedenle sosyal bilimlerde de benzer sağlık tanımları bulunmaktadır. Sosyal bilimler, sağlık açısından iyi olma tanımına daha geniş bir perspektiften bakmakta ve uyumsuzluk ve dengesizlik durumlarını bozulma olarak kabul etmektedir (Konak, 2011: 87-88).

Çevre sağlığı halk sağlığının bir dalı olarak kabul gören, doğal ve yapılı çevrenin insan sağlığına etkisini inceleyen bir disiplin olarak tanımlanmaktadır (Efendi, 2005: 54). Uygulamalı bilim ve siyasette bu kavram genellikle “çevre sağlığı” teriminin yerini almaktadır (Zuccato vd., 2005: 11). Aslında çevre koruma ve halk sağlığı arasındaki yakın ilişki gerçeği, çevre bilimleri alanındaki bu tür terminolojik benzerliklerin gerçek nedenidir. Çevre sağlığı, doğal ve yapılı çevrenin insan sağlığına katkısına odaklanmaktadır (Sarı, 2007: 16). Öte yandan, iyi bilinen çevre disiplinlerinde, insan sağlığı ve ekosistemler için doğal çevrenin korunmasına daha fazla zaman ayrılmaktadır (Frumkin, 2005: 29).

Çevre sağlığı, bir halk sağlığı dalı olarak kabul edilen, doğal ve yapılı çevrenin insan sağlığı üzerindeki etkisini inceleyen bir kavram şeklinde tanımlanmaktadır (Efendi, 2005: 54). Bilim ve siyasette bu kavram genellikle “çevre sağlığı” unsurunun yerini almaktadır (Zuccato vd., 2005: 11). Aslında çevre ve halk sağlığı arasındaki yakın ilişki

gerçeği, çevre bilimleri alanındaki bu tür terminolojik benzerliklerin gerçek nedenidir (Frumkin, 2005: 29).

3.2. Çevresel Sağlık Disiplini

Çevresel sağlık, bireyin sağlığına yönelik fiziksel, biyolojik ve kimyasal faktörlerin dışsal olarak ele alındığı bilimdir (Savaşçın, 2000: 26). Söz konusu faktörler, bireyin davranışı ve varlığı üzerinde etkiye sahip oldukları ölçüde araştırılmaktadır. Bu nedenle çevre sağlığı çalışma alanı olarak diğer çevre sektörlerinden ayrılmaktadır (Frumkin, 2005: 63).

Çevre sağlığı, insan sağlığını etkileyen faktörlerin kontrolüdür. Literatürde, halk sağlığı araştırmalarında hastalık önleme ve sağlık destek sistemlerinin kurulması isimleri aslında çevre sağlığı çalışmaları alanının bir parçasıdır (Thacker vd., 1996: 640). Araştırma alanı, Amerikan bilimcilerince sosyal bilimler alanını çevre ile ilgili olmayan, sağlığı etkileyen planlı ve plansız insan davranışları alanıyla birleştirmektedir (Seager, 2003: 948). Çevre sağlığında teorik çalışmalara bakıldığında; edebiyat camiasının genellikle kültürel ve sosyal çevre kavramlarını ve genetik (kalıtsal) çalışmaları dışladığı belirtilmektedir (Evans vd., 1994: 53).

DSÖ'ne göre çevre sağlığı; bireylerin sağlıklarının çevreyle olan etkileşimini ve aynı zamanda hastalıkların çevresel etkenlerini kapsamaktadır (WHO, 2006: 4). Dünya Sağlık Örgütü Avrupa Çevre Sağlığı Bürosu; bu kapsam doğrultusunda bir tanım yapmıştır. WHO'ya göre, çevre sağlığı öncelikle çevredeki kimyasallara patolojik ve doğrudan maruz kalma ile ilgilidir. Ayrıca bu, bireylerin sağlıklarını tehdit eden bazı biyolojik ajanların ve etkilerinin araştırıldığı bir ilgi alanı olarak da bilinmektedir. Avrupa Disiplin Ofisi'nin ek faaliyet alanlarının tanımlarında; konut, kentsel gelişim ve ulaşımı kapsamaktadır (WHO, 2002: 2).

Kurumsal uygulamada çevre sağlığı hizmetleri ve politikaları WHO tarafından denetim faaliyetleri şeklinde tanımlanmaktadır (WHO, 2002: 4). Uluslar, söz konusu

faaliyetler yoluyla çevre sağlığının yükseltileceği seviyeyi belirleyebilmektedirler. Bu bağlamda, sağlığın ve çevreye duyarlı teknolojilerin ve davranışların teşviki, çevre sağlığı politikasının ana uygulama alanlarından biri haline gelmiştir (WHO, 1985: 22). Günümüzde geleneksel çevre politikaları arasında çevre sağlığı politikalarının sürdürülmesi, yeni politika alanları önermesi ve stratejiler geliştirmesi açısından 2000'li yılların başından itibaren istikrar kazanmıştır (Fitzgereld vd., 1998: 6).

Çevre tıbbı, çevre sağlığı kavramından farklı bir çalışma alanıdır (Rom ve Markowitz, 2007: 16). Kimya ve çevre patolojisi gibi dalları bir araya getiren disiplinler arası bir alan olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle çevre sağlığının tıbbi bir dalı olarak adlandırılmaktadır (Ehrenfeld, 1992: 137). Çevrenin patojenik faktörler üzerindeki etkisi bu sektörde hem sebep hem de ara bir konum olarak ele alınmaktadır (Uğurlu, 2009: 4). Toksik bilimi (toksikoloji), bu araştırma alanında insan sağlığını etkileyen çevresel zehirleri takip etmektedir. Çevre sağlığı disiplininin gelişimine paralel olarak çevre tıbbı, çevre sağlığı araştırmalarının bir alt dalı olarak görülebilmektedir (Cairncross ve Feachem, 1993: 11). “Çevre sağlığı” ve “çevre tıbbı” terimlerinin özellikle Avrupa Birliği veya tek tek Avrupa ülkelerinin siyasetinde birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir (Tarcher, 1992: 522).

Kötü çevre koşulları, hastalığa neden olabilecek tehdit edici koşulların artmasına neden olmaktadır. Kirli su, toprak ve hava koşulları, salgın hastalıklara uygun konut ve altyapı eksikliği, sağlık önlemlerinin alınmaması kötü çevre koşulları arasında yer almaktadır. Kent siyasetinde çevre sağlığı adına yeni sorun başlıkları gündeme gelmektedir. Bunların başında elektromanyetik kirlilik, kanalizasyon sorunları, atık, endüstriyel kirlilik, konut binaları, hava kirliliği, yetersiz geri dönüşüm, radyasyon, iç ortam kirliliği ve hava kirliliği gelmektedir (Gürseler, 1992: 68-73).

Ekolojik sağlık, pestisitler gibi böcek ilaçları, duman gibi sentetik kimyasallara maruz kalma ve zehirlenme vakalarının araştırılması gibi çevre alanlarını ifade etmektedir (Karr, 1996: 19). Organizmaların fiziksel çevre ile etkileşimini inceleyen ekoloji disiplini,

evre sağlığı alanını ortaya çıkarmıştır (Costanza, 1992). Geri dönüşüm ve enerji verimliliğinin gözlemlenebildiği şehirlerin günümüzde şehir planlama endüstrilerinde kullanıldığı gibi yaz aylarında yeşil olması eko sağlık olarak adlandırılmaktadır (Wilcox vd., 2004: 19). evre sağlığı da ekosistem sağlığı ve insan sağlığı için etkili olan çevresel faktörlerin ölçümü alanlarından ayrılmalıdır. Politik olarak evre sağlığı, amacı vergiler veya sağlık sigortası yoluyla sağlıksız davranış riskini azaltmak olan bir endüstridir (Karr, 1996). Ancak evre sağlığının fiziksel unsurları kapsayan önlemlerle ilişkilendirilmesi, onun evre sağlığını içeren bir nitelik kazanmasına olanak sağlayacaktır (Ehrenfeld, 1992: 139). Bu nedenle bir evre sağlığı politikası stratejisi geliştirmek için, insan sağlığı ve evre tıbbının tüm alanlarını ele almalıdır (Rapport ve Singh, 2006: 413). Öte yandan evre sağlığı yaklaşımının belirlediği hedefler, günümüzdeki çevresel hijyen uygulamalarına çok benzemektedir. Bu benzer amaç ve sonuçları evre sağlığı uygulamalarına dahil etmek akılcıdır (Zinsstag, 2012: 24). evre sağlığı, ekosistem değişikliklerinin insan sağlığı üzerindeki etkisine odaklanmakta ve buna evre sağlığından çok daha dar bir perspektiften yaklaşmaktadır (Haines vd., 2006: 590).

3.2.1. evre ve Sağlık Hakkı

Karel Vasak, evre hukukunu üç kısma ayırmıştır (Üişık, 2013: 216-220). evre sağlığı anlayışı geliştirme ile ilgili olarak, Avrupa Birliği'nin kurulmasından önceki döneme bakmak önemlidir. Dünya Sağlık Örgütü'nün 1940'lı yıllarda önerdiği bakış açısına da dikkat edilmelidir. Dünya Ticaret Örgütü kuruluş anlaşmasında şu ifadeye yer verdi: "Sağlık, ırkı, dini, siyasi görüşü, ekonomik veya sosyal durumu ne olursa olsun her insanın temel hakkıdır". Buna göre sağlık hakkı, evre sağlığı adı verilen bir evre hakkını içermektedir (Ünder, 1996: 167). Öte yandan 1960'larda yaşananlar, AB'nin siyasi mekanizmasından önceki son döneme ışık tutmaktadır. Örneğin, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, evre sağlığı hakkını Birleşmiş Milletler içtihatlarına dahil etmiştir. Sözleşmenin 12. maddesi sağlık hakkını üç bölümde düzenlemektedir. Birincisi, "sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı", ikincisi

"çevresel ve endüstriyel hijyenin her yönüyle iyileştirilmesi" ve üçüncüsü, Çevre ve Şehircilik kapsamında çevre hakkının değerlendirilmesini olmaktadır.

Çevre sağlığı kavramı içerisinde sağlığı etkileyebilecek çevresel faktörler hakkında da görüş ve teoriler bulunmaktadır (Toköz, 1996: 39). 1993 yılında önerilen tanıma göre "Çevre bilimleri; Bir bireyin veya toplumun fiziksel, zihinsel ve sosyal refahını doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen fiziksel, biyolojik ve kimyasal faktörleri ve bunları kontrol etme yollarını inceleyen bir bilimdir" (WHO, 1995: 25). Çevrenin durumu; fiziksel, sosyal, biyolojik ve psikolojik çevresel faktörler tarafından belirlenen yaşam kalitesi de dahil olmak üzere insan sağlığının çeşitli kişisel yönlerinden oluşur (WHO, 2006: 78). Bu tanımda çevre sağlığı temel olarak iki unsura odaklanmaktadır: bir yöntem olarak çevre sağlığı ve pratik çözümler sunan genel bir kavram; karar alma mekanizmalarının sürdürülebilir bir şekilde çalışmasını sağlayan bir yapıdır (Wiles, 2001: 78).

Çevrenin sağlığı nasıl etkilediğini daha net anlamak için hukukta çevre hukuku kavramı içerisinde çevre kirliliği nedeniyle yaşanan krizin sadece teknik bir sorun olmadığının anlaşılması gerekmektedir (Lewis, 1985: 10). Sağlıksız bir çevrenin daha büyük sosyal ve politik sorunların bir boyutu veya doğal bir sonucu olduğu söylenmelidir. Çevre hakkı kavramının yokluğu sadece bir "kirlilik" ya da "bozulma" sorunu olarak görülmemektedir (WHO, 1985: 29). Sağlıksız bir çevrenin daha geniş ve daha karmaşık bir problemler ağı yarattığı konusunda hemfikir olunabilir. Çevre sorunlarıyla mücadele alanı "kirlilik ve bozulma" ile sınırlı değildir. Bu nedenle sağlıklı bir ortam yaratmak için sosyal ve yasal süreçlerin birlikte etkinleştirilmesi ve uyarlanması gerekmektedir.

3.3. Çevre Sağlığındaki Çevre Türleri

Genel olarak doğal, yapay ve sosyal şeklinde başlıca üç çevre türü bulunmaktadır (Eighty, 2011: 15). Çevre politikasını sağlıklı ve sürdürülebilir kılmak için akla ilk gelen şey sosyal çevredir (Leggett, 2001). Bu nedenle entelektüel pratiklerin stratejilerinin

eğitim gibi pratiklerle şekillendiği sosyal ortam, sadece anlama ve savunuculuk pratiklerine özgü olmayıp, siyasi kararların da merkezinde yer almaktadır. Öte yandan çevreyi koruyarak insan sağlığını kimyasal tehlikelerden korumak da çevre bilimine dayalı ve çevre sağlığı politikası içinde yer alan bir diğer önemli faaliyettir (Hamamcı, 1983: 242). Pragmatik bir bakış açısıyla, sosyal çevre ihtiyati politikanın konusu iken, doğal çevre koruma politikasının konusudur (Tamkoç, 1994: 106). Son olarak, özellikle modern yaşam tarzlarına öncülük ettiğimiz kentsel alanlarda, kentsel politika ve planlama da dahil olmak üzere, yapılı veya "inşa edilmiş" çevre olarak bilinen bir çevre türü ile karşı karşıyayız (Christofferson, 2009: 108). Odak noktası, farklı yaklaşımlar geliştiren bu çevre sağlığı politikası alt sektörlerinden sadece biri veya ikisi üzerinde olsa da “üç çevreyi” yaklaşımlarla ilgili uygulamaya ve literatüre dikkatlice entegre etmek önem arz etmektedir (Douglas, 1983: 69).

İnsanların içinde yaşadıkları diğer canlı ve cansız varlıklarla iletişim kurdukları ortama doğal çevre denir (Dasgupta, 2001: 17). Bildiğiniz gibi doğal kaynaklar ile canlıların üretici, rakip ve tüketicilerin bir arada bulunduğu çevrenin ekolojideki adıdır (Özsoy, 2013: 85). Doğal çevre anlayışının altında yatan temel bakış açısı, bir bütün olarak çevreci yaklaşım tarafından oluşturulmaktadır (Gukha, 1989: 77). Özellikle önemli sosyo-politik hareketlerin amacı, çevre unsurlarını korumak ve restore etmek ve doğanın çevredeki rolünü bir bütün olarak ortaya koymaktır (Cheritly, 2001: 215).

Günümüzde doğal çevrenin kendisi, çevre sağlığı alanında olduğu kadar diğer çevre bilimlerinde de önem kazanmaktadır (Saigyly, 2009: 79). Amerika veya Avustralya gibi coğrafi bölgelerde yaban hayatı koruma anlayışı, Eski Dünya kıtalarınınkinden farklıdır (Frank vd., 2000: 103). Fauna, bakir ormanlar, bitki dokuları, endemik bitki türleri yerleşimlerin yoğun olduğu Asya veya Avrupa kıtalarında nadirdir (Ekim 2009: 79-82). Bu nedenle Avrupa siyasetinde Amerikan siyasetinden farklı olarak; Yapay veya vahşi doğadan farklı, ancak kendi haline bırakılmış ve çevre düzenlemesine tabi olan doğal ortamların tasarımı ve deneysel çalışmaları hakimdir (Johnson ve Corcelle, 1989: 34).

İnsan müdahalesinin çevrenin durumu üzerindeki karmaşık etkisinin izlenmesi, çevresel bozulmanın izlenmesini zorlaştırmaktadır (Öztürk, 2010: 260). Bu nedenle doğal çevrenin kendisinin bozulmasını anlamak daha kolay olmuştur (Öztürk, 2009: 97-99). Dolayısıyla Yeni Dünya kıtalarında bu bozulmanın seyrini takip etmek nispeten kolaydır (Ekinci, 1994: 9-11). Örneğin, yaban hayatı koruma uygulamalarının Amerika kıtasında AB'ye kıyasla daha erken ve daha güçlü bir şekilde uygulanmaya başlaması bu nedenledir (Palabiik, 2010: 64). Çevre sağlığı politikası için çevre sorunlarının belirlenmesi; Hava kirliliği, geri dönüşüm, atık durumu, koruma araştırmaları, su, toprak ve hava kaynakları değerlendirmesi ve biyoçeşitlilik gibi alanları kapsar (Ekshi, 2013: 15-17). Avrupa'da sözde doğal çevre giderek daha az insan müdahalesine tabi olduğundan, bu alanlarda çalışmak nispeten zordur (Parsons, 2013: 49-51). Avrupa Birliği'ni entegre bir politikaya iten sebeplerden biri, durumun gidişatını belirlemedeki bu zorluğu aşmak için güç birliği yapmaktır (Peacock, 2011: 119).

Çevrenin insan faaliyetleri için ortak bir platform haline geldiği yapılı çevre türüne yapılı çevre denir (Keleş, 1997: 73). Bu kategori genellikle şehirlerin çeşitli insan kriterlerine göre oluşturulduğu binaları, parkları, yeşil alanları, semtleri ve çevreleri içerir (Levent, 2010: 19-21). İnsanlar yapılı çevreyi, altyapı ihtiyaçları olarak adlandırılan su döngüsü ve enerji ağları gibi hizmetlerin sağlandığı ve kendileri tarafından yaratıldığı bir ortam olarak yapılandırmıştır (Mackenzie, 2008: 45). Sosyal hayatın uygulanması için psikolojik bir altyapının sağlandığı fiziksel sağlık için; bahçeler, yeşil alanlar ve yürüyüş alanları inşa edilmektedir (Şeker, 2000: 46-48). Ayrıca akıllı kalkınma ve sürdürülebilir kalkınma gibi politikaların ekonomik nedenlerle uygulandığı alanlar da kentsel yapılı çevre idealleri arasında yer almaktadır (Akal vd., 1999: 18).

Bu üç tür çevre ve sağlık arasındaki genel kabul görmüş ilişki karmaşıktır. Politikacıların hastalığa veya sağlığa bakış açıları ve siyasetten beklentileri bugün değişti. Vatandaşların mevcut her türlü çevrede doğaya ihtiyaç duyduğunu, çevre sorunlarının ne kadar önemli olduğunu, hava, su ve toprağın neden insan sağlığının önemli belirleyicileri olduğunu anlamak gerekir (Batum, 2008: 93-95). Çevre sağlığının ikinci unsuru olan

insan sağlığı; çevresel tipoloji değişkenleri gibi birbiriyle ilişkili fiziksel, sosyal ve psikolojik faktörlerden oluşur. Bu faktörlerin bulunduğu alana evre denildiğinde doğru evre sağlığının temeli olur.

evre sağlığı literatüründe ne kadar pozitif ve idealize edilmiş tip varsa o kadar tanım bulunmaktadır. Genel olarak sağlıksız ekoloji, uygunsuz kentleşme, nüfus artışı, evre kirliliği, göç; doğaya ağır bir yük bindirir ve olumsuz koşulların oluşmasına zemin hazırlar (Baum, 2003: 45). evre sağlığı sorunlarının çözümünde temel olan toprak, hava ve su gibi kaynakların kirlenmesi, sağlıksız evre koşullarını anlamamıza yardımcı olur. Bu nedenle sağlığa baktığımızda evre yine farklı tipolojilere sahip üç gruba ayrılmaktadır. Bunlar; fiziksel evre, biyolojik evre ve sosyo-kültürel evre (Güler ve obanoğlu; 1998: 30).

Post-endüstriyel süreçlerin bir sonucu olarak, çevreye zararlı yeni kirleticiler ortaya çıkmıştır. Atık üretiminden kaynaklanan atmosfer kirliliği, karbondioksit emisyonları, elektromanyetik ve radyoaktif kirlilik bu kirleticilerden bazılarıdır (Voulvoli, 2009: 94). Bu nedenle küresel ısınma ve iklim değişikliği ile ilişkili doğal tehlikelerin sayısı artmaktadır (Başoğlu, 2014: 11). Hava ve su kaynaklarının kirlenmesi, pestisitlerin toprakta, suda ve havada birikmesi insan sağlığını tehdit etmektedir. evre sağlığı politikası, doğal kaynakların yok edilmesi, toplu ölümler, gıda kirliliği, açlık, toplu göç gibi konularla ilgilenir (Hightower, 2008: 87-88).

3.4. Doğal ve Yapay evrede Sağlık Unsuru

Temiz havanın nefes almayı iyileştirdiği ve temiz suyun iyileştirdiği görüşü toplumda yaygındır (Lowenthal, 1958: 37). Bu nedenle evre sağlığı çalışanları toksikoloji ve toksinler konusunda kapsamlı önlemler almalıdır (Donohoe, 2003: 579). evre sağlığı politikasında doğal çevrede sağlık kavramı da tartışılsa da bireysel düzeyde insan çevresi ve dünya ile temas biçimi ön plana çıkmaktadır. Küresel düzeyde, kirliliği azaltmak, vatandaşları beslemek ve bu ekseninde tarım ve arazi kullanımı ihtiyaçlarını

karşılamak, çevre araştırmalarının diğer iyi bilinen konularıdır (Mitchell ve Popham, 2008: 1656).

Gruplar halinde yaşayan sakinler, özellikle dayanışma ve iyi komşuluk ilişkileri içinde genel sağlık kalitelerini arttırmaktadır (Klein, 1996: 29-31). Düşük gelir gruplarında çevre sağlığı düşünüldüğünde, sorunlu alanlara kentsel çözümler bulma çabası gibi görünmektedir (McMichael, 2000: 1120). Uygun çevre sağlığı politikaları ile mevcut durum, özellikle kentsel alt başlıklarda sağlığı ve çevreyi iyileştiren uygulamalara dönüştürülebilmektedir (Frank ve Engelke, 2001: 204). Bu nedenle insanlar çevre sorunlarına ve toksinlere daha fazla maruz kalabilmektedir. Aksine, doğru politika ekseninde atılımlar ve adımlar, sağlıklı gıdaya erişim, güvenlik, teşvik ve çekicilik önlemleri olmalıdır (Lubchenko vd., 1991: 377).

3.5. Çevresel Sağlık Riskleri

Çevre; insanların ve diğer canlıların yaşamları boyunca birbirleriyle ilişkilerini sürdürdükleri ve etkileşimde bulundukları fiziksel, kimyasal, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel ortamdır. Çevre kirliliği esas olarak doğada hava, toprak ve su kirliliği şeklinde meydana gelir ve nihayetinde insanlar dahil tüm ekosistemi etkilemektedir.

Sanayileşme, teknolojik gelişme ve nüfus artışından kaynaklanan olumsuz olgular sonucunda doğa ve çevre zarar görmekte ve kirliliğin boyutu her geçen gün hızla artmaktadır. İster kentsel ister kırsal alanda olsun, doğal kaynaklarımız olan hava, toprak ve su çeşitli nedenlerle kirlenerek bitki ve hayvanların varlığına zarar vermekte, besin zinciri yoluyla insan sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir.

Doğanın kendine özgü fiziksel, kimyasal ve biyolojik özellikleri vardır. Bu özellikler göz önüne alındığında çevre kirliliği fiziksel, kimyasal ve biyolojik olarak sınıflandırılabilir (Ibadullaeva vd., 2019: 53).

- **Fiziksel kirlilik:** Çevreyi oluşturan toprak, su ve havanın fiziksel özelliklerinin tamamının veya bir kısmının insan, hayvan ve bitki sağlığını tehdit edecek şekilde bozularak değişmesi ve olumsuz yönde etkilenmesi olayıdır.

- **Kimyasal kirlilik:** Doğal ortamı oluşturan hava, toprak ve suyun kimyasal özelliklerinin canlıların yaşamını ve faaliyetlerini olumsuz etkileyecek şekilde bozulmasıdır.

- **Biyolojik kirlilik:** Doğal ortamı oluşturan hava, toprak ve suyun çeşitli mikroorganizmalar tarafından kirlenmesi ve kendilerine özgü mikrobiyolojik yapılarının bozulması mikrobiyolojik kirlilik, aynı ortamın mikroorganizmalar tarafından kirletilmesi ise biyolojik kirlilik olarak tanımlanmaktadır.

Çevre bilincinin geliştirilmesi ve korunması çevre eğitimi ile mümkündür. Bu eğitimin amacı, çevrenin korunmasına yönelik çevreye duyarlı ve olumlu bir tutum ve davranış geliştirmek olup, amacı toplumdaki tüm insanların bu bilgi düzeyine ulaşmasını sağlamaktır. Çevresel riskler ve bu risklerden kaynaklanabilecek sağlık sorunları değerlendirildiğinde, özellikle eğitilmiş kişilerin bu konularda kamuoyundan daha duyarlı olması beklenmektedir (Pooley ve Connor, 2000: 32).

3.5.1. Geleneksel Sağlık Riskleri

İnsan, çevresiyle sürekli etkileşim halindedir. Çevrenin insan sağlığına getirdiği riskler “geleneksel riskler” ve “modern riskler” olarak ikiye ayrılabilir. Geleneksel riskler geliştirme başarısızlığından kaynaklanırken, modern riskler sürdürülemez kalkınmadan kaynaklanmaktadır. Çevre sağlığı risklerinin artmasıyla birlikte ülkelerin gelişmişlik düzeyine ve zamana bağlı olarak geleneksel risklerden modern risklere geçişe “risk geçişi” adı verilmektedir. Geleneksel riskler, az gelişmişlik ve yoksulluk ile ilişkilidir. Temiz içme suyuna erişim eksikliği, evde yetersiz temel hijyen koşulları, kirlenmiş gıdalar, yemek pişirmek ve ısınmak için kullanılan kömür ve benzeri yakıtların

neden olduğu ev hava kirliliği, sağlıksız çöp toplama, endüstriyel kazalardan kaynaklanan yaralanmalar, deprem, sel gibi doğal afetler, kuraklıklar ve birçok böcek ve kemirgen hastalığı vektörü geleneksel riskleri oluşturmaktadır.

3.5.2. Modern Sağlık Riskleri

Modern riskler, hızlı gelişmenin neden olduğu, sıhhi ve çevre güvenliğinden yoksun olduğu kadar doğal kaynakların akılcı olmayan kullanımından kaynaklanan risklerdir. Bu riskler arasında yoğun tarımın neden olduğu kalabalıklaşma, sanayileşme ve su kirliliği, arabalardan, kömür santrallerinden ve sanayiden kaynaklanan hava kirliliği, katı ve tehlikeli atık birikimi, tarım ve sanayide kullanılan teknolojilerin kimyasal ve radyasyon tehlikeleri, bulaşıcı hastalıkların yeniden ortaya çıkması, ormansızlaşma yer almaktadır. Hem yerel hem de bölgesel diğer çevresel değişiklikler, arazi bozulması, stratosferik ozon incilmesi ve sınırışan kirliliktir.

Geleneksel ve modern çevre sağlığı riskleri arasındaki farklardan biri, geleneksel risklerin oldukça hızlı bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Bugün kirlili içme suyu içen yarın hastalanmaktadır. Bu hastalık kirlili su kullanımı ile kolaylıkla ilişkilendirilmekte ve kontrol altına alınabilmektedir. Bununla birlikte, çoğu modern riskte, hastalığın semptomlarının başlaması oldukça uzun zaman alabilmektedir. Örneğin, kansere neden olan kimyasalların insan besin zincirinde ilerleyip tümörlere neden olması aylar hatta yıllar alabilmektedir. Benzer şekilde, zararlı sera gazlarının ozon tabakasını aşması ve dünyanın yaşam destek işlevlerine zarar vermesi on yıllar sürmektedir.

İnsan sağlığı ve çevre arasındaki ilişkinin karmaşık olduğu ortaya bilinmektedir. Geleneksel ve modern riskler, ekonomik ve sosyal kalkınmanın çeşitli yönleriyle ilişkilidir. Üstelik kalkınma, çevre ve sağlık üçgeninde bu ilişkileri açıkça gözlemlemek için tek bir en iyi yöntem yoktur (Corvalan vd., 1999: 657).

3.6. Çevresel Sağlık Risklerinde Negatif Dışsallıklar

Çevrenin insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkisi, olumsuz dışsallıklara bir örnektir. Toplumların çeşitli sosyo-ekonomik faaliyetlerinden kaynaklanan çevre kirliliğinin temel özelliği, çevresel değerlerde istenmeyen ve zararlı bir değişiklik olduğundan, bu olgu ekonomik açıdan olumsuz bir dışsallık olarak nitelendirilebilmektedir. Ancak bilindiği gibi pozitif veya negatif dışsallıkların varlığında tam rekabet piyasasında diğer koşullar sağlansa bile kaynakların dağılımında etkinlik ve sosyal refahın optimizasyonu gerçekleşmemektedir. Çünkü tam rekabetçi bir piyasa ekonomisinde dışsallıklar, malların fiyatının (marjinal sosyal fayda) marjinal sosyal maliyete eşit olduğu temel etkinlik koşulunun gerçekleşmesini engellemektedir. Bu bağlamda olumsuz bir dışsallık olan çevre kirliliği, verimsiz kaynak tahsisine ve sosyal refahın azalmasına neden olan bir olgudur (Han ve Kaya, 2006: 262-263).

Kirleten öder ilkesi, kirletenin neden olduğu kirliliği temizleme maliyetini veya kirliliği ile neden olduğu zararı parasal olarak tazmin etmesini gerektiren bir çevre politikasıdır. Ancak, bildiğiniz gibi, ekolojik kalite, belirli mülkiyet haklarına sahip olmayan ve dolayısıyla bir pazarı olmayan tipik bir metadır. Mülkiyet hakları tam olarak tanımlanmadığından, ekonomik faaliyetten kaynaklanan çevre kirliliğinden etkilenen taraf veya taraflar, dışsallıkların giderilmesini veya uğradıkları zararın tazminini talep edemezler (Verhoef, 1999: 200). Ancak Coase teoremi, çevre kirliliği sorununun mülkiyet haklarının dağıtılmasıyla çözülebileceğini belirtmektedir. Optimum kirlilik düzeyinin gönüllü pazarlığa dayalı müzakere yoluyla belirlenebileceğini ifade eden bu teorem, çeşitli çevrelerce eleştirilmiştir (Hussen, 2005: 94). Tabii ki, kirleticileri ve kirlilikten etkilenen tarafları belirlemek kolay değildir. Tarafların çok sayıda olması nedeniyle, ne kadar kirlilikten kimin sorumlu olduğunu ve kimin ne ölçüde zarara yol açtığını belirlemek çoğu zaman imkansızdır. Özellikle asit yağmurları, küresel ısınma, ozon tabakasının incilmesi gibi birçok ülkenin birbiriyle etkileşim halinde olduğu çevre sorunları karşısında Coase teoremini uygulamanın oldukça zor olduğu görülmektedir (Dağdemir, 2013: 121).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KALKINMA VE ÇEVRESEL SAĞLIK RİSKLERİ: AZERBAYCAN İÇİN EKONOMETRİK BİR ANALİZ

Çalışmanın bu bölümünde ilk bölümlerde açıklanan bilgiler doğrultusunda Azerbaycan ekonomisinde kalkınma ve çevresel sağlık risklerinin ekonometrik analizi yapılması amaçlanmaktadır. Ekonomik kalkınmayı temsilen kişi başına GSMH'daki değişimler VAR modelleri ile kişi başına karbon emisyonları ve sağlık harcamalarına bağlı olarak analiz edilmektedir.

4.1. Veri Seti

Ampirik inceleme yaparken uygulanacak testlerden elde edilecek sonuçların güvenilir ve tutarlı olması için verilerin ortak bir veri tabanından elde edilmesi oldukça önemli olmaktadır. Bu sebeple çalışmada kullanılan veriler Azerbaycan İstatistik Kurumu'nun resmi internet sitesinden elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenler ve açıklamaları aşağıdaki şekilde olmaktadır.

Tablo 1. Çalışmada kullanılan değişkenler

Değişken Adı	Veri Tabanı	Değişken Adı Kısaltması
Kişi Başına Gayri Safi Milli Hasıla	Azerbaycan İstatistik Kurumu	KBGSMH
Kişi Başına Karbondioksit Emisyonu (metrik ton)	Azerbaycan İstatistik Kurumu	KBKE
Sağlık Harcamaları (GSMH'deki payı)	Azerbaycan İstatistik Kurumu	SH

Yukarıda verilen tabloda çalışmada kullanılacak değişkenlerin isimleri, tanımları ve elde edildiği veri tabanı özetlenmiştir. Çalışmada ilgili değişkenler belirlenirken literatürde yapılan benzer çalışmalar incelenmiştir. Literatürde yapılan çalışmalar

değerlendirildiği zaman ekonomik kalkınmayı temsilen kişi başına GSMH değişkeninin kullanıldığı görülmektedir (Erden ve Turan, 2014; Akın, 2016). Aynı zamanda çevre kalkınma ilişkisi için kişi başına karbon emisyonları literatürde geniş olarak tercih edilmektedir. Ridzuan ve diğerleri (2020), Wang ve Feng (2021), Ağır ve Özbek (2021), Sibel ve Ekiz (2021), Turan ve Aksoy (2021) çalışmalarında çevre ile ekonomik kalkınma ilişkisi için yaptıkları çalışmalarda kişi başına karbon emisyonlarını kullanmışlar. Çevresel sağlık risklerini veriye dökülebilmek için de sağlık harcamaları kullanılmaktadır (Keyifli ve Recepoğlu, 2020). Bu sebeple çalışmada ekonomik kalkınmayı temsilen kişi başına gayri safi milli hasıla değişkeni, çevre olgusunu temsilen kişi başına karbon emisyonları ve çevresel sağlık risklerini temsilen sağlık harcamaları değişkeni kullanılmıştır. Ayrıca KBGSMH ve KBKE değişkenlerinin doğal logaritması alınmıştır.

4.2. Ekonometrik Model

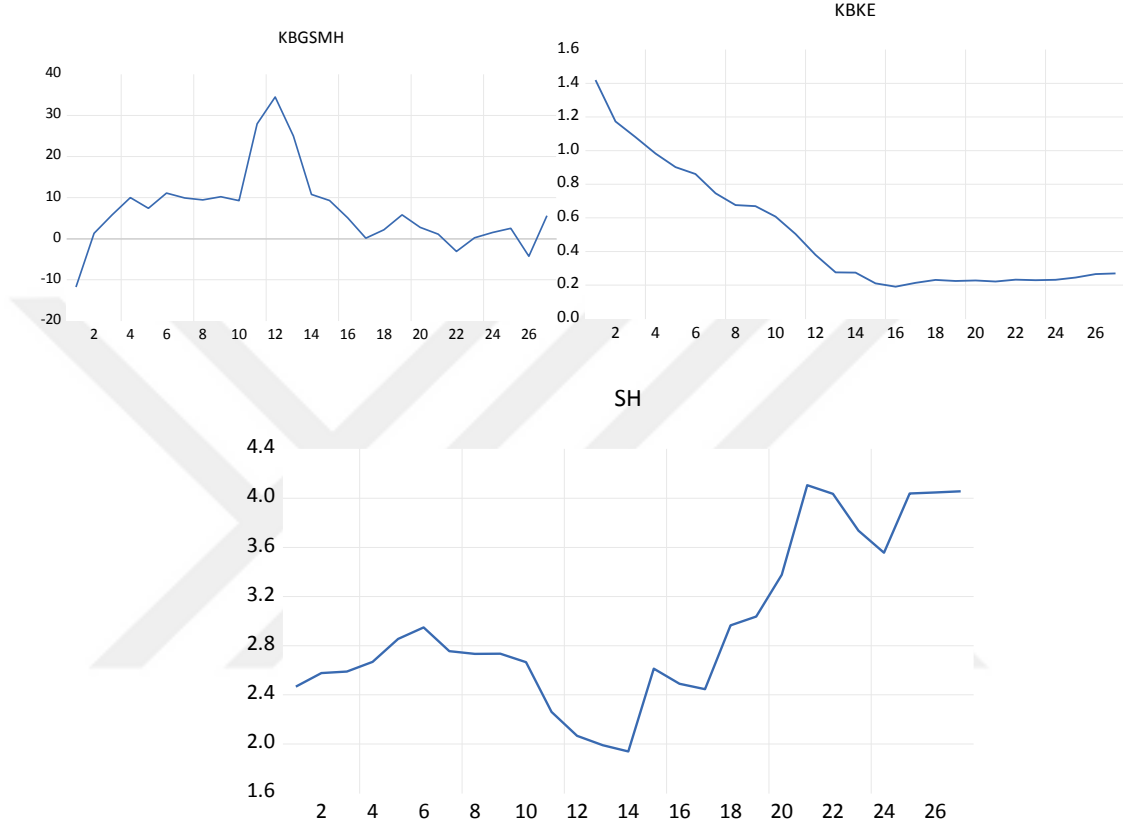
İlk olarak çalışmada Azerbaycan ekonomisi için 1995-2021 dönemi baz alınarak ekonomik kalkınma ve çevresel sağlık riskleri arasındaki ilişki için VAR modelleri kurulmaya çalışılmıştır. Çalışmamızdaki gibi 3 değişkenli ve en basit formu ile VAR modeli matris formunda aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$\begin{bmatrix} y_{KBGSMH,t} \\ y_{KBKE,t} \\ y_{SH,t} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} b_{10} \\ b_{20} \\ b_{30} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} b_{11} & b_{12} & b_{13} \\ b_{21} & b_{22} & b_{23} \\ b_{31} & b_{32} & b_{33} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} y_{KBGSMH,t-1} \\ y_{KBKE,t-1} \\ y_{SH,t-1} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} e_{1t} \\ e_{2t} \\ e_{3t} \end{bmatrix}$$

4.3. Bulgular

Azerbaycan ekonomisi için yapılan analizde ilk olarak modelde yer alan değişkenlerin durağanlık durumları incelenmiştir. Durağanlık durumlarını saptamak için hem grafiksel inceleme hem de birim kök testleri yapılmıştır. Aşağıda verilen Grafik 1’de değişkenlerin düzey seviyesinde grafikleri verilmiştir.

Grafik 1. Değişkenlerin Düzey Değerlerinin Grafikleri

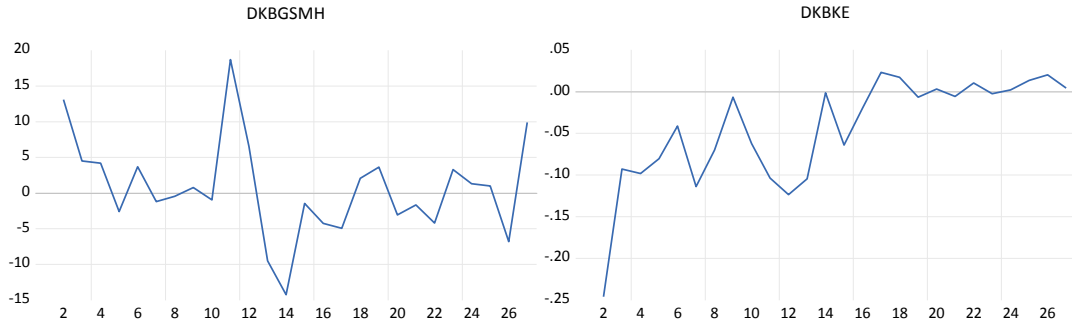

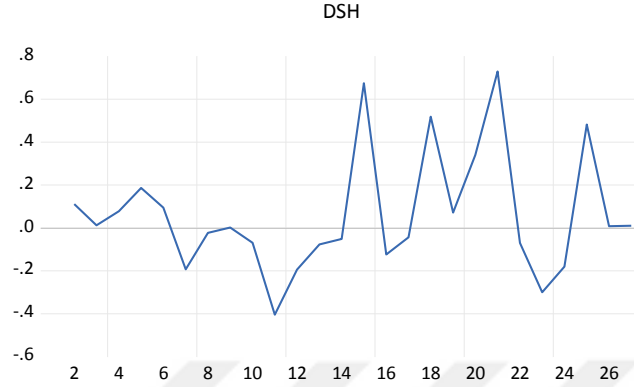
Yukarıda değişkenlerin düzey değerleri için grafikleri verilmektedir. Grafiklere bakıldığı zaman tüm değişkenlerin durağan dışı bir yapı izlediği yani birim kök içerdiği görülmektedir. Değişkenlerin durağanlık durumlarının birim kök testleriyle de incelenmesi gerekmektedir. Tablo 2’de değişkenlerin düzey değerleri için yapılmış birim kök test sonuçları görülmektedir. Çalışmada Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri kullanılmıştır.

Tablo 2. ADF ve PP Birim Kök Test Sonuçları

DEĞİŞKENLER	ADF (sabit)	ADF (trend ve sabit)	PP (sabit)	PP (trend ve sabit)
KBGSMH	-2.491657 [0.1289]	-2.526220 [0.3138]	-2.592230 [0.1073]	-2.972156 [0.1584]
KBKE	-2.508330 [0.1255]	-2.090656 [0.5267]	-2.526613 [0.1035]	-2.019732 [0.5639]
SH	-0.514044 [0.8731]	-1.404455 [0.8354]	-0.607221 [0.8526]	-1.487696 [0.8078]
Kritik Değer %1	-3.711457	-4.374307	-3.711547	-4.356068
Kritik Değer %5	-2.981038	-3.603202	-2.981038	-3.595026
Kritik Değer %10	-2.629906	-3.238054	-2.629906	-3.233456
Not: ADF ve PP için kritik değerler MacKinnon (1996) tarafından elde edilmiştir. [] içindeki değerler olasılık değerlerini gösterir.				

Değişkenlerin düzey değerleri için yapılan ADF ve PP birim kök test sonuçları Tablo 2’de özetlenmiştir. Test sonuçlarına göre düzey değerlerinde KBGSMH, KBKE ve SH değişkenleri birim kök içermektedir. Düzey değerlerinde birim kök içeren değişkenlerin birinci farklarının alındığı zaman durağan hale gelip gelmediği incelenmiştir. Aşağıda değişkenlerin birinci farklarının grafikleri görülmektedir.

Grafik 2. Değişkenlerin Birinci Farklarının Grafikleri

Grafik 2 incelendiği zaman birinci farkları alınan değişkenlerin birim kökten arındığı yani durağan hale geldiği görülmektedir. Ayrıca değişkenlerin birinci farkları için de ADF ve PP birim kök testleri yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 3’de görülmektedir.

Tablo 3. Değişkenlerin Birinci Farklarının Birim Kök Test Sonuçları

DEĞİŞKENLER	ADF (sabit)	ADF (trend ve sabit)	PP (sabit)	PP (trend ve sabit)
DKBGSMH	-4.144080 [0.0038]	-3.884135 [0.0283]	-4.112013 [0.0041]	-3.723696 [0.0393]
DKBKE	-4.091578 [0.0043]	-5.409798 [0.0010]	-4.091578 [0.0043]	-5.326834 [0.0012]
DSH	-4.402031 [0.0020]	-4.435266 [0.0088]	-4.379418 [0.0021]	-4.400925 [0.0094]
Kritik Değer %1	-3.724070	-4.374307	-3.724070	-4.374307
Kritik Değer %5	-2.986225	-3.603202	-2.986225	-3.603202
Kritik Değer %10	-2.632604	-3.238054	-2.632604	-3.238054
Not: ADF ve PP için kritik değerler MacKinnon (1996) tarafından elde edilmiştir. [] içindeki değerler olasılık değerlerini gösterir.				

Değişkenlerin birinci farkları için yapılmış ADF ve PP birim kök test sonuçları Tablo 3’te özetlenmiştir. Test sonuçlarına göre değişkenlerin birinci farkları alındığı zaman değişkenler durağan hale gelmektedir.

Çalışmada kullanılan değişkenler için yapılan durağanlık incelemesi sonucunda değişkenlerin aynı dereceden tümleşik oldukları görülmüştür. Bu nedenle çalışmaya VAR analiziyle devam etmek uygun olacaktır. İlk olarak VAR analizi için uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Tablo 4’de VAR modeli için uygun gecikme uzunluğu test sonuçları verilmektedir.

Tablo 4. VAR Modeli Gecikme Uzunluğu Belirleme Kriterleri

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-91.5555	NA	1.086016	8.595959	8.744737	8.631007
1	-15.6472	124.2136*	0.002509	2.513383	3.108497	2.653574
2	-9.84983	7.905516	0.003551	2.804530	3.845980	3.049864
3	5.26036	16.48385	0.002359	2.249058	3.736843	2.599535
4	24.8974	16.06664	0.001228	1.282057	3.216178	1.737678
5	42.5955	9.653545	0.001061*	0.491315*	2.871771*	1.052079*

Tablo 4’te VAR modeli için gecikme uzunluğu belirleme kriterleri verilmiştir. Test sonuçlarına göre VAR modeli için uygun gecikme uzunluğu 5 gecikme olmaktadır. Yani çalışmada VAR(5) modeli tercih edilecektir. VAR(5) modeli doğrultusunda model için hata terimlerinin durağanlık incelemeleri yapılmış ve elde edilen sonuçlar aşağıdaki tabloda özetlenmiştir. Çalışmada kullanılan gözlem sayı için Eviews paket programı uygun gecikme uzunluğunu belirlemek için bilgi kriterlerini 5 gecikmeye kadar tespit etmektedir. Bu nedenle çalışmada gecikme uzunluğu belirlenirken 5 gecikme doğrultusunda elde edilen bilgi kriterleri üzerinden seçim yapılmaktadır. Sonuçlara göre en düşük FPE, AIC, SC ve HQ değerine sahip gecikme uzunluğu 5 gecikme olmaktadır. Yani çalışmada VAR(5) modelini kullanmak uygun olacaktır. VAR(5) modeli doğrultusunda model için hata terimlerinin durağanlık incelemeleri yapılmış ve elde edilen sonuçlar aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

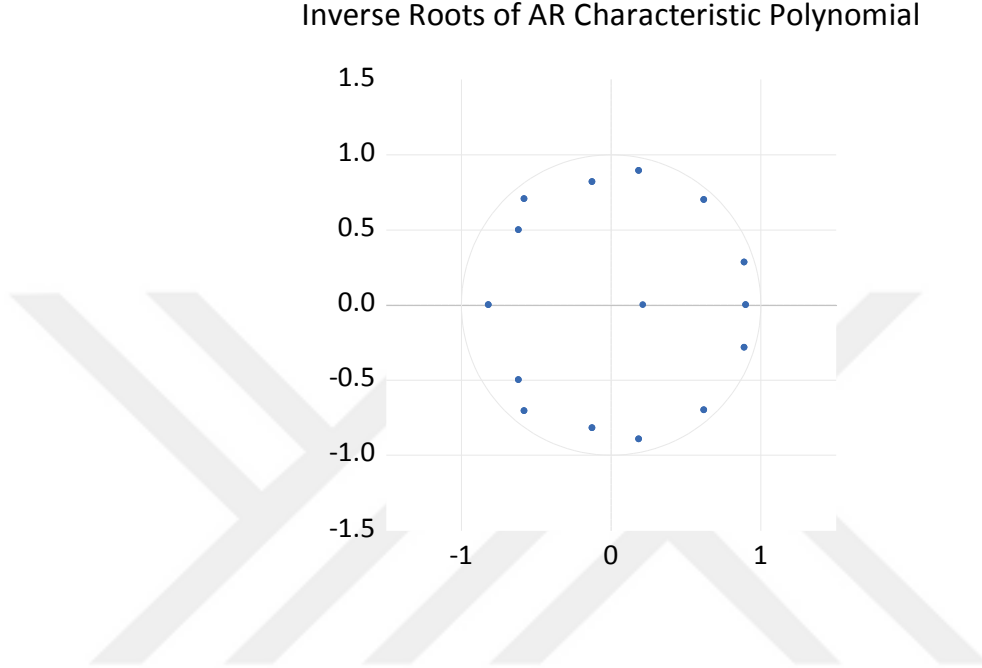
Tablo 5. Hata Terimlerinin Durağanlık İncelemesi

DEĞİŞKENLER	ADF (sabit)	ADF (trend ve sabit)	PP (sabit)	PP (trend ve sabit)
Hata Terimi (1)	-4.119784 [0.0049]	-4.481688 [0.0110]	-4.065734 [0.0055]	-3.811332 [0.0365]
Hata Terimi (2)	-5.299900 [0.0004]	-5.112798 [0.0030]	-7.414603 [0.0000]	-7.040375 [0.0001]
Hata Terimi (3)	-5.049303 [0.0008]	-5.861726 [0.0008]	-8.245508 [0.0000]	-8.378152 [0.0000]
Kritik Değer %1	-3.788030	-4.532598	-3.788030	-4.467895
Kritik Değer %5	-3.012363	-3.673616	-3.012363	-3.644963
Kritik Değer %10	-2.646119	-3.277364	-2.646119	-3.261452
Not: ADF ve PP için kritik değerler MacKinnon (1996) tarafından elde edilmiştir. [] içindeki değerler olasılık değerlerini gösterir.				

Tablo 5’de verilen bilgilere bakıldığı zaman hata terimlerinin birim kök içermediği yani durağan bir yapı sergilediği görülmektedir. Bu sebeple modeldeki değişkenler kullanılarak VAR(5) modeli doğrultusunda uygun analizler yapılması uygun olacaktır.

Çalışmada VAR(5) modeli kurulacak ve daha sonrasında model için spesifikasyon testleri yapılacaktır. İlk olarak VAR(5) modeli için istikrarlılık testi yapılacaktır. Bunun için birim çember grafiği incelenecektir. Grafik 5’de VAR(5) modeli için birim çember grafiği gösterilmektedir.

Grafik 3. VAR(5) Modeli için Birim Çember Grafiği

VAR(5) modelinin istikrarlılık koşulunu sağlayıp sağlamadığını incelemek için birim çember grafiği incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre tüm karakteristik kökler birim çemberin içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla VAR(5) modeli istikrarlılık koşulunu sağlamaktadır.

Modelde otokorelasyon probleminin olup olmadığı LM otokorelasyon testi yardımıyla incelenecektir. Tablo 6’da VAR(5) modeli için yapılmış LM otokorelasyon test sonuçları özetlenmiştir.

Tablo 6. Otokorelasyon LM Testi

Gecikme	LRE*stat	df	Prob.	Rao F-stat	df	Prob.
1	10.33976	9	0.3237	1.283755	(9, 2.6)	0.4822
2	13.98280	9	0.1229	2.571665	(9, 2.6)	0.2628
3	14.38567	9	0.1093	2.767370	(9, 2.6)	0.2444
4	8.220284	9	0.5121	0.821677	(9, 2.6)	0.6475
5	25.11328	9	0.0028	17.52306	(9, 2.6)	0.0293
6	9.355619	9	0.4051	1.049147	(9, 2.6)	0.5567

Tablo 6’da LM otokorelasyon test sonuçları görülmektedir. Elde edilen bulgulara göre VAR(5) modelinde 6 gecikmeye kadar otokorelasyon sorunu bulunmamaktadır.

VAR(5) modelinde değişen varyans durumunu incelemek için White değişen varyans testi kullanılmıştır. White değişen varyans test sonuçları izleyen tabloda özetlenmiştir.

Tablo 7. White Değişen Varyans Testi

Ki-Kare	df	Olasılık
107.5125	81	0.4951

White değişen varyans test sonuçları Tablo 7’de görülmektedir. Test sonuçlarına göre modelde değişen varyans probleminin olmadığını ifade eden H_0 temel hipotezi reddedilememektedir. Yani VAR(5) modelinde değişen varyans problemi bulunmamaktadır.

VAR(5) modeli için yapılan spesifikasyon test sonuçlarına göre model istikrarlılık koşulunu sağlamakta olup, modelde otokorelasyon ve değişen varyans problemi bulunmamaktadır.

Spesifikasyon testleri sonucu modelde herhangi bir problem olmadığı için VAR(5) modeli sonuçları incelenebilmektedir. Aşağıda VAR(5) model sonuçları her üç model için verilmiştir.

Tablo 8. VAR(5) Model Sonuçları

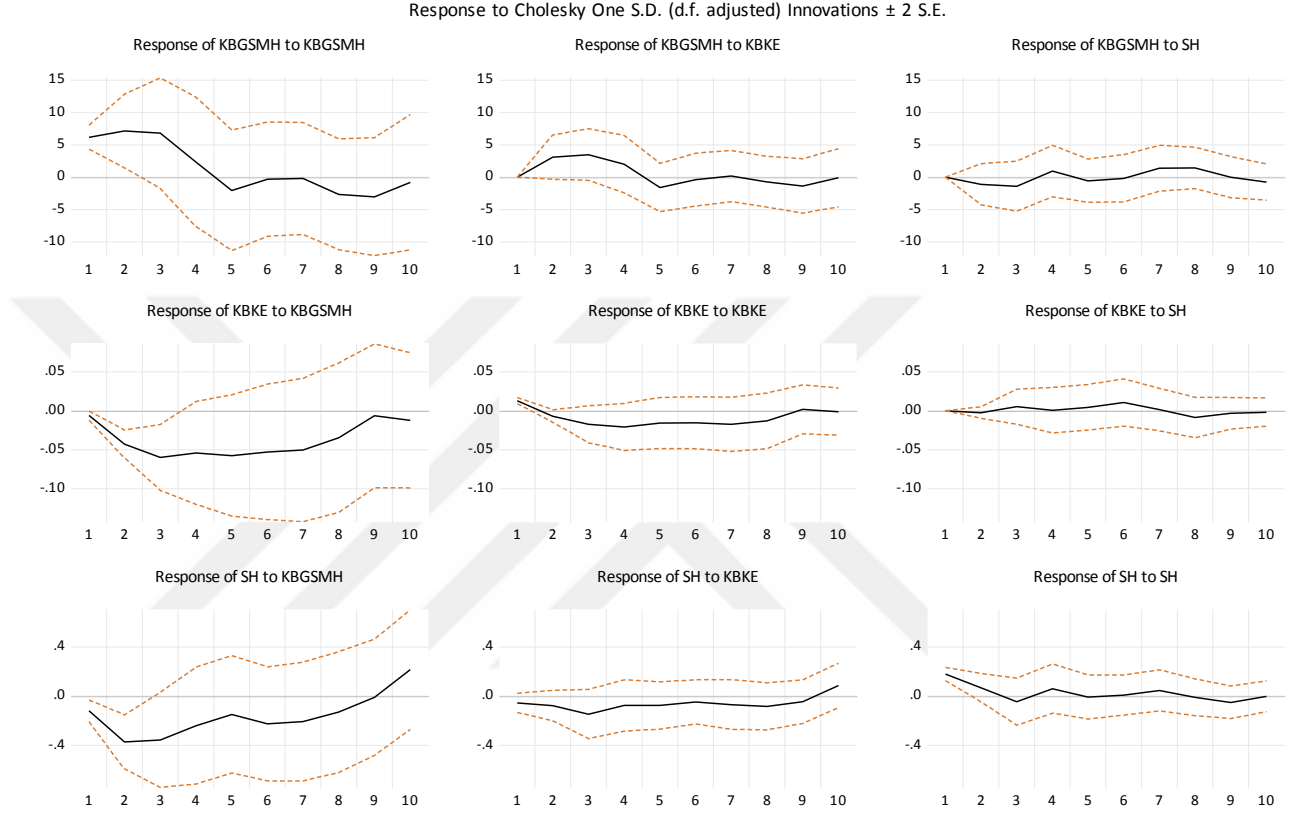
Bağımlı Değişken: KBGSMH	
Değişkenler	Katsayılar
KBGSMH(-1)	1.24* [2.16]
KBGSMH(-2)	0.91 [1.02]
KBGSMH(-3)	0.57 [1.17]
KBGSMH(-4)	0.03 [0.07]
KBGSMH(-5)	0.18 [0.43]
KBKE(-1)	210.08

	[1.44]
KBKE(-2)	66.95 [0.73]
KBKE(-3)	-66.77 [-0.73]
KBKE(-4)	-232.51* [-1.73]
KBKE(-5)	71.52 [1.12]
SH(-1)	-6.16 [-0.69]
SH(-2)	4.98 [0.55]
SH(-3)	11.94 [1.06]
SH(-4)	-3.95 [-0.45]
SH(-5)	-1.25 [-0.18]
C	-34.94 [-0.81]
R²	0.88
F-istatistik	3.15*
Akaike istatistik değeri	6.63
Schwarz istatistik değeri	7.42

VAR(5) model sonuçlarına bakıldığı zaman katsayılardan sadece KBGSMH değişkeninin birinci gecikmesinin ve KBKE değişkeninin dördüncü gecikmesinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Modelin açıklama gücünü gösteren R² değişkeninin %88 olduğu görülmektedir. Aynı zamanda modelin anlamlılığını ifade eden F istatistik değerine göre model bir bütün olarak anlamlı olmaktadır. Model 2 ve model 3 için yapılan VAR(5) model sonuçları Ek kısmında gösterilmiştir.

Son olarak modelde yer alan değişkenler arasındaki karşılıklı etkileşimi incelemek için etki-tepki grafikleri incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Grafik 4. Etki-Tepki Fonksiyonları

Grafik 4’de VAR(5) modeli doğrultusunda elde edilen etki-tepki fonksiyonları görülmektedir. Grafikte verilen kırmızı çizgiler alt ve üst sınırları göstermektedir. Elde edilen etki-tepki fonksiyonlarının istatistiksel olarak anlamlı olması için bu sınırların içerisinde olması gerekmektedir. Tüm etki-tepki fonksiyonları sınırların içerisinde olduğundan etki-tepki fonksiyonları istatistiksel olarak anlamlıdır. Kişi başına karbon emisyonlarına verilen bir şok üçüncü döneme kadar kişi başına gayri safi yurtiçi hasılda pozitif bir etkiye neden olmakta sonraki dönemlerde ise azalan bir etki yaratacaktır. Sağlık harcamalarındaki bir birimlik şoka kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla tüm dönemler boyunca benzer tepkiler vermektedir.

Tablo 9. KBGSMH için Varyans Ayrıştırma Analiz Sonuçları

Dönem	S.E.	KBGSMH	KBKE	SH
1	6.161694	100.0000	0.000000	0.000000
2	9.975622	89.26437	9.514232	1.221394
3	12.64288	84.48281	13.50839	2.008801
4	13.04725	82.54555	15.05126	2.403198
5	13.31917	81.59695	15.91769	2.485364
6	13.33057	81.52067	15.97866	2.500664
7	13.40383	80.65883	15.81810	3.523068
8	13.75474	80.30994	15.29671	4.393354
9	14.15140	80.46807	15.38118	4.150747
10	14.19535	80.28120	15.29115	4.427650

Yukarıda verilen Tablo 9’da KBGSMH için varyans ayrıştırma analiz sonuçları görülmektedir. Yani tablo, dönemsel bazda KBGSMH değişkeninin varyansındaki toplam değişimin açıklanmasını ifade etmektedir. Tabloya bakıldığı zaman ilk dönemde KBGSMH’nın varyansındaki toplam değişimin hepsinin kendisi tarafından açıklandığı görülmektedir. Sonraki dönemlerde ise bu değişimin KBKE ve SH tarafından da açıklandığı saptanmıştır. Yani zaman ilerledikçe KBKE ve SH değişkenlerindeki değişim KBGSMH değişkeninde belli değişmeye neden olmaktadır. Bu da beklenen bir sonuçtur. Diğer dünya ülke ekonomilerinde olduğu gibi Azerbaycan ekonomisinde de zamanla karbon emisyonları ve sağlık harcamaları ekonomik büyüme üzerinde oldukça önemli bir etki yaratmaktadır. Son döneme bakıldığı zaman KBGSMH değişkeninin varyansındaki toplam değişimin yaklaşık %80,2’si kendisi tarafından, %15,3’ü KBKE tarafından ve %4,5’i ise SH tarafından açıklanmaktadır. Bu da Azerbaycan ekonomisinde KBKE ve SH değişkenlerindeki değişimlerin KBGSMH üzerinde anlamlı bir değişime sahip olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Kalkınmanın en önemli amacı, insan refahının ve insanlığın maksimum potansiyeline ulaşmasını sağlamaktır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerden liderler, sivil toplum kuruluşları, kalkınma uzmanları ve uluslararası yardım kuruluşları, yukarıda özetlenen kapsamlı hedefe ulaşmak için dört ana zorluğun karşılanması gerektiği konusunda hemfikirdir. Kısa; Yapısal değişim içinde olan sağlıklı ve büyüyen bir ekonomi, geniş ve dengeli bir gelir dağılımı sağlayan bir ekonomi, insan hak ve özgürlüklerini güvence altına alan bir siyasi sistem ve iyi yönetim, çevrenin korunmasını gözetten bir ekonomi politikasıdır. Kalkınmaya yönelik bu yeni ve çok yönlü yaklaşım, aslında son 50-60 yıllık deneyimden kaynaklanmaktadır.

Ekonomik kalkınma ile çevre sağlık riskleri arasındaki ilişkiler literatürde çeşitli ülkeler için yapılmıştır. Fakat söz konusu çalışma Azerbaycan ekonomisi için daha yapılmamıştır. Bu sebeple bu çalışma literatüre oldukça önemli katkı sağlamaktadır. Çalışmada ilk olarak ekonometrik model belirlenmiş ve modelde yer alan değişkenler Azerbaycan İstatistik Kurumu'nun resmi internet adresinden temin edilmiştir. Ekonometrik modelde yer alan değişkenler kullanılarak uygun zaman serisi analizleri yapılmıştır. Analizler yapılırken Eviews 12 paket programı kullanılmıştır.

Azerbaycan ekonomisi için yapılan analizde ilk olarak modelde yer alan değişkenlerin durağanlık durumları incelenmiştir. Durağanlık durumlarını saptamak için hem grafiksel inceleme hem de birim kök testleri yapılmıştır. Değişkenlerin düzey değerlerinin grafikleri incelenmiş ve tüm değişkenlerin durağan dışı bir yapı izlediği yani birim kök içerdiği görülmektedir. Değişkenlerin düzey değerleri için yapılan ADF ve PP birim kök test sonuçlarına göre düzey değerlerinde KBGSMH, KBKE ve SH değişkenleri birim kök içermektedir. Düzey değerlerinde birim kök içeren değişkenlerin birinci farklarının alındığı zaman durağan hale gelip gelmediği incelenmiştir. Değişkenlerin birinci farklarının grafiklerine göre farkları alınan değişkenlerin birim kökten arındığı yani durağan hale geldiği görülmektedir. Değişkenlerin birinci farkları için yapılmış ADF ve

PP birim kök test sonuçlarına göre; değişkenlerin birinci farkları alındığı zaman değişkenler durağan hale gelmektedir.

Çalışmada kullanılan değişkenler için yapılan durağanlık incelemesi sonucunda değişkenlerin aynı dereceden tümlşik oldukları görülmüştür. Bu nedenle ilk olarak VAR analizi için uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Yapılan test sonuçlarına göre VAR modeli için uygun gecikme uzunluğu 5 gecikme olmaktadır. Yani çalışmada VAR(5) modeli tercih edilmiştir.

İlk olarak VAR(5) modeli kurulmuş ve modelde spesifikasyon testleri yapılmıştır. Birim çember grafiğı incelenerek modelin karakteristik köklerinin istikrarlılık koşulunu sağlayıp sağlamadığı saptanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre VAR(5) modelinin karakteristik kökleri istikrarlılık koşulunu sağlamaktadır. Daha sonra model için otokorelasyon ve değişen varyans testi yapılmıştır. Bulgulara göre modelde otokorelasyon ve değişen varyans sorunu tespit edilmemiştir.

VAR(5) modelindeki değişkenlerin karşılıklı etkileşimini tespit etmek için etki-tepki grafikleri incelenmiştir. Tüm etki-tepki fonksiyonları sınırların içerisinde olduğundan etki-tepki fonksiyonları istatistiksel olarak anlamlıdır. Kişi başına karbon emisyonlarına verilen bir şok üçüncü döneme kadar kişi başına gayri safi yurtiçi hasılda pozitif bir etkiye neden olmakta sonraki dönemlerde ise azalan bir etki yaratacaktır. Sağlık harcamalarındaki bir birimlik şoka kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla tüm dönemler boyunca benzer tepkiler vermektedir.

Son olarak yapılan varyans ayrıştırma test sonuçlarına göre ilk dönemde KBGSMH'nin varyansındaki toplam değişimin hepsinin kendisi tarafından açıklandığı görülmektedir. Sonraki dönemlerde ise bu değişimin KBKE ve SH tarafından da açıklandığı saptanmıştır. Yani zaman ilerledikçe KBKE ve SH değişkenlerindeki değişim KBGSMH değişkeninde belli değişmeye neden olmaktadır. Bu da beklenen bir sonuçtur. Diğer dünya ülke ekonomilerinde olduğu gibi Azerbaycan ekonomisinde de zamanla karbon emisyonları ve sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasında oldukça önemli bir ilişki olduğu görülmektedir. Son döneme bakıldığı zaman KBGSMH değişkeninin

varyansındaki toplam değişimin yaklaşık %80,2'si kendisi tarafından, %15,3'ü KBKE tarafından ve %4,5'i ise SH tarafından açıklanmaktadır. Bu da Azerbaycan ekonomisinde KBKE ve SH değişkenlerindeki değişim ile KBGSMH değişkenindeki değişim arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak Azerbaycan ekonomisinde ekonomik kalkınma beraberinde birtakım çevre sorunları getirmektedir. Bu bulgu literatürde yapılan diğer çalışmalar tarafından desteklenmektedir. Ayrıca global dünya için en büyük tehdit olan karbon emisyonlarındaki artışları azaltmak için ekonomik kalkınma sırasında da gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Aggeri, F., (1999). “Environmental policies and innovation: A knowledge-based perspective on cooperative approaches”. Research policy, 28 (7), 699-717.

Akin, S. (2016). AB’ye aday Türkiye’de çevre ve sağlık bütünleşik siyaseti için bir model önerisi. Yayınlanmış Doktora Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alataş, S. (2014). Ekonomik Kalkınmayı Belirleyen Faktörler: Ampirik Bir Analiz. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Altınok, S., Fırat, E. ve Soyu, E. (2015). Küresel iklim değişikliği sorununun çözümü için yeni bir sürdürülebilir kalkınma anlayışı. International Conference On Eurasian Economies: Session 4d: Çevre ve Enerji.

Andrews, F. M., ve Withey, S. B., (1976). Social indicators of well-being: Americans' perceptions of life quality, Springer Press, USA, 476.

Annoni, P. ve Kozovska, K. (2010). EU Regional Competitiveness Index, Luxemburg: Publications Office Of The European Union, Printed In Italy.

Anon. (2011). The concept of sustainable development. 14 Ağustos 2022 tarihinde <https://www.e-ir.info/2011/07/27/the-concept-of-sustainable-development/> adresinden erişildi.

Ansiklopedik Çevre Sözlüğü. (2001). Türkiye Çevre Vakfı Yayınları, Ankara.

Apalı, A. (2009). Bölgesel Kalkınma Ajansları ve İzmir Kalkınma Ajansı Örneği. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Ataç, M. Ö. (2006). İktisadi Kalkınma Bakımından Beşerî Sermaye Yatırımları. (YL Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Baki, Ü. (2008). Sürdürülebilir Kalkınma Kapsamında Kars İlinin Ekonomik Kaynaklarının Değerlendirilmesi: Turizm Sektörü Örneği. Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Bartuska, T. J., ve Young, G., 2007. “The built environment: definition and scope”, The Built Environment: A Collaborative Inquiry Into Design and Planning 2nd Edition, Ed: Wendy R.

Baykal, T. (2010). “Türkiye’de Çevre Yönetim Sisteminin Yerel Örgütlenmesi”. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7 (13).

Blasco, C., ve Picó, Y., (2009). “Prospects for combining chemical and biological methods for integrated environmental assessment.” TrAC Trends in Analytical Chemistry, 28(6), 745-757.

Bozlağan, R. (2005). Sürdürülebilir gelişme düşüncesinin tarihsel arka planı. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 50, 1011-1028.

Cedefop. (2009). Future skills need for the green economy. Research Paper, Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Chenery, Hollis B.: “Patterns of Industrial Growth”, The American Economic Review, Cilt 50, Sayı 4, Eylül, 1960, s. 624-654.

Cheng, A. S., Kruger, L. E., ve Daniels, S. E., 2003. " Place as an integrating concept in natural resource politics: Propositions for a social science research agenda.” Society and Natural Resources Dergisi, 16 (2), 87-104.

Çelebi, F. (2011). Suudi Arabistan ve B.A.E’nin Enerji Gelirlerinin Sosyal ve Ekonomik Kalkınma Stratejilerine Etkisi. Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Çelik, Y. (2016). Sağlık Ekonomisi. (Üçüncü Baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Çımrın, K. F. (2014). Kapitalizm, Çevre ve Çok Uluslu Şirketler". Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 50, 175-187.

Çölkesen, H. (2009). Türkiye’de Bölgesel Farklılıklar ve Kalkınma Ajansları: Türkiye-İngiltere Kalkınma Ajanslarının Karşılaştırılması. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Dasgupta, S. (2001). Employment Security: Conceptual and Statistical Issues. Geneva: International Labour Organization.

Doğan ve Akşahin. (2011). Türkiye ve AB’de Kırsal Kalkınma: Bir Mevzuat Derlemesi, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara.

Douglas, I., (1983). The urban environment. Edward Arnold Publishing, USA, 240.

Efendi M, (2005). Çevre ve Sayıştay, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 260.

Eğilmez, Mahfi ve Kumcu, Ercan (2002), Ekonomi Politikası: Teori ve Türkiye Uygulaması, 2. Baskı, İstanbul: Om Yayınevi.

Ehrenfeld, D., (1992). “Ecosystem health and ecological theories.” Ecosystem Health. New Goals for Environmental Management, 135-143.

Ekinci, A. (2008). Genel Liselerdeki Sosyal Sermaye Düzeyinin ÖSS Başarısına Etkisi. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Engin, N. (2005). Yeni Binyılda Çevre. (Birinci Baskı). İstanbul: Beta Yayınevi, 3-13.

Erataş, F., Başçı Nur, H. ve Özçalık, M. (2013). Feldstein-Horioka Bilmecesinin Gelişmiş Ülke Ekonomileri Açısından Değerlendirilmesi: Panel Veri Analizi. Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3(2), 18-33.

Erden, C. ve Turan, K. (2014). Kalkınma ve Çevresel Sağlık Riskleri: Türkiye için Ekonometrik Bir Analiz. Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6(2), 9-23

Eryılmaz, T. (2011). Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı ve Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınma. Başkent Üniversitesi, Avrupa Birliği ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Eryılmaz, T. (2011). Sürdürülebilir Kalkınma ve Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Feil, A. A. and Schreiber, D. (2017). Sustainability and sustainable development: Unraveling overlays and scope of their meanings. Cadernos Ebape. Br, 15, 667-681.

Freman, C. & Soete, L. (2003). Yenilik iktisadı. (Çev. E. Türkcan). Ankara: Tübitak Yayınları.

Frumkin, H., Ed., (2005). Environmental Health: From Global To Local, v.11. John Wiley ve Sons. UK, 1280.

Gadamer, H. G., (1996). The Enigma of Health: Art of Healing. Germany, 192.

Glasgow, R. E., Haire-Joshu, D., & Tibbs, T. L. (1999). Smoking and diabetes. Diabetes care, 22(11), 1887-1898.

Gümüş, S. (2004). Beşerî Sermaye ve Ekonomik Kalkınma: Türkiye üzerine Ekonometri Bir Analiz (1960- 2002), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, SBE, Erzurum.

Gürlük, S. (2010, Ekim). Sürdürülebilir Kalkınma Gelişmekte Olan Ülkelerde Uygulanabilir Mi? Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 5(2).

Güzel, P., Çoknaz, D. & Atalay, N. M. (2009). Sürdürülebilir kalkınmanın çevre boyutunda uluslararası olimpiyat komitesi (IOC) uygulamaları ve olimpiyat organizasyonları kapsamında incelenmesi. Hacettepe Spor Bilimleri dergisi, 20(2), 59-69.

Hediger, W. (2000). Sustainable development and social welfare. Ecological economics, 32(3), 481-492.

Herber, L., (1963). Our Synthetic Environment. Cape Yay, USA, 285.

Karaman, E. (2007). Beşerî Sermaye ve İktisadi Kalkınma Üzerine Etkileri: Türkiye Üzerine Bir Analiz. (YL Tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.

Karaman, Z. (1993). Çevre Korumacı İdeolojiye Politik Bir Yaklaşım. Ekoloji Dergisi. Ekim-Kasım-Aralık, Sayı 9, 1-4.

Kaya, V. ve Yalçınkaya, Ö. (2016). “İmalat Sanayinin Gelişimi, Ekonomik Büyüme ve Cari Açık İlişkisi: Brics ve Seçilmiş Yükselen Piyasa Ekonomileri (1992-2012)”. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 30(1), 91-119.

Kaynak, M. (2011). Kalkınma İktisadı (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 4. Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi

Keleş, R. ve Hamamcı, C. (1998). Çevrebilim. Ankara: İmge Kitabevi.

Keleş, R., Hamamcı, C., Çoban, A. (2012). *Çevre Politikası*. İstanbul: İmge Kitabevi.

Kılıçoğlu, P. (2005). Türkiye'nin çevre politikalarında sürdürülebilir gelişme. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.

Klarin, T. (2018). The concept of sustainable development: From its beginning to the contemporary issues. Zagreb International Review of Economics & Business, 21(1), 67-94.

Klein, J. T., ve Newell, W., (1996). "Interdisciplinary studies". Handbook on the Undergraduate Curriculum. Ed: Jerry G. Gaff, James L. Ratcliff, San Francisco: Jossey-Bass, USA, 393-415.

Konak, N., (2011). "Gold Mining and Environmental Movement: The Case of Bergama, Turkey: Bergama Gold Mining and Environmental Movement in Turkey", Lambert, UK, 232.

Kumar, S. (2017). Spirituality and sustainable development: A paradigm shift. Journal of Economic & Social Development, 1, 123-134.

Lewis, W. A. (1954). Economic Development With Unlimited Supplies of Labour. The Manchester School, 22(2), 139-191.

Lopez Claros, A. ve Mata, Y.N. (2009). "The Innovation for Development Report 2009-2010, New York: Palgrave Macmillan"

Lubchenco, J., Olson, A. M., Brubaker, L. B., Carpenter, S. R., Holland, M. M., Hubbell, S. P., Ve Risser, P. G., 1991. "The Sustainable Biosphere Initiative: An Ecological Research Agenda: A Report from the Ecological Society of America." Ecology, 72 (2)., 371-412.

Mengi, A. ve Algan N. (2003). Küreselleşme ve yerelleşme çağında bölgesel sürdürülebilir gelişme: AB ve Türkiye Örneği, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Munasinghe, M. ve Shearer, W. (1995). “Defining and Measuring Sustainability: The Biogeophysical Foundations”, United Nations University and World Bank: Tokyo and Washington DC, s. 19-34.

Mutlu, A. (2008). Ekoloji ve Yönetim, Toplumsal Ekoloji ve Sürdürülebilir Gelişmenin Karşılaştırılması. Ankara: Turhan Kitabevi.

Nafziger, E. W. (2005). Meiji Japan as a Model for Africa's Economic Development. African and Asian Studies, 4(4), 443-464.

Nurkse, R. (1964). Az Gelişmiş Ekonomilerde Büyüme, Çev: Tunca Toskay, İktisadi Büyüme ve Gelişme: Seçme Yazılar. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Nurkse, Ragnar: “Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries”, Oxford University Press, 1953.

Olaniyan, D. A., Okemakinde, T. (2008), —Human Capital Theory: Implications for Educational Developmentl European Journal of Scientific Research, Cilt 24, Sayı 2, s.157-162.

Onions. (1964). C.T. (Ed), The Shorter Oxford English Dictionary, Oxford: Clarendon press, 55- 68.

Özdek, E. Y., (1993). İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı, TODAİE Yayınları, Ankara. 220.

Özdemir, Ürün Anıl (2012). “Taylorizmden Kapitalist Endüstriyel Üretim Sürecine Küreselleşme Bağlamında Reklâm”. Marmara İletişim Dergisi, Cilt Sayı 19, ss. 8-40.

Özpolat, A. (2009). Gelişmekte Olan Ülkelerde Kadın Eğitimi ile Büyüme ve Kalkınma Arasındaki İlişki, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi, SBE, Gaziantep.

Özsoy, C. (2012). Kalkınma Ekonomisinin Anlam ve İçeriği, İktisadi Kalkınma. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları. Yayın No: 2668

Öztürk, Ö. (2017). Çevrecilik Söylemleri ve Türkiye’deki Çevre Hareketlerinin Seyri. Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi 6 (2): 441-456.

Özyakışır, D. (2011). “Beşerî Sermayenin Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü: Teorik Bir Değerlendirme”. Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi (Journal of Entrepreneurship and Development).

Parlak, Z. G. (2007). Yaşamın Suyu Dansı: Barajlar ve Sürdürülebilir Kalkınma. (Birinci Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi, 23.

Perdan, S. (2004). Introduction to sustainable development. In Azapagic, A., Perdan, S. and Clift, R. (Eds.). Sustainable development in practice-Case studies for engineers and scientists (pp. 3-28). England: John Wiley & Sons Ltd.

Pezzey, J. (1992). Sustainable development concepts an economic analysis. The World Bank, Washington, D.C.

Pınar, A. (2012). Maliye Politikası Teori ve Uygulama. (5. Baskı). Ankara: Turhan Kitapevi

Pultar, M., (2012). Deniz Balıkları Sözlüğü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 139.

Rainey, T. B., (1991). “Siberian writers and the struggle to save Lake Baikal.” Environmental History Review, 47-60.

Rasputin, V., (1997). Siberia, Siberia. Northwestern University Press. USA. 438.

Ratcliffe, D., (1977). A Nature Conservation Review: The Selection of Biolog. Sites Of National Importance to Nature Conservation in Britain. Cambridge University Press. UK, 452.

Rochlitz, I. (2005). A review of the housing requirements of domestic cats (*Felis silvestris catus*) kept in the home. Applied Animal Behaviour Science, 93(1-2), 97-109.

Rohrer, G. S., Saylor, D. M., El Dasher, B., Adams, B. L., Rollett, A. D., & Wynblatt, P. (2004). The distribution of internal interfaces in polycrystals. International Journal of Materials Research, 95(4), 197-214.

Rom, W. N., ve Markowitz, S. B., (2007). Environmental and occupational medicine. Lippincott Williams ve Wilkins Press, UK, 1904.

Rosenstein, Rodan P. (1943). “Problems of Industrialisation of Eastern and South- Eastern Europe”. The Economic Journal, 53 (210-211),202-211.

Rosenstein-Rodan P. N. (1966). Doğu ve Güneydoğu Avrupa'nın Sanayileşme Problemleri İktisadi Büyüme ve Gelişme Seçme Yazıları. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Rostow, W. W. (1960). The Stages of Growth: A Non-Communist Manifesto. Cambridge University Press.

Sarihan, Z. (2011). Yerel İktisadi Kalkınma Bağlamında Kalkınma Ajansları'nın Rolü ve Türkiye Uygulamaları. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Sari R, Soytaş U, (2007). "Energy Consumption, Economic Growth and Carbon Emissions: Challenges Faced by an EU Candidate Member". Ecological Economics, 1667-1675.

Savaşçın, M, (2000). Bütünsel Çevre Bilinci ve Çevre Yalanları, Duyal Matbaacılık. İzmir, 130.

Seager, J., (2003). "Rachel Carson died of breast cancer: The coming of age of feminist environmentalism." Signs, 28(3), 945-972.

Sedefed ve Ref. (2010). Türkiye'nin Küresel Rekabet Düzeyi: Dünya Ekonomik Forumu Küresel Rekabet Forumu Göre Bir Değerlendirme, İstanbul.

Seydioğulları, H. S. (2013). Sürdürülebilir Kalkınma için Yenilenebilir Enerji. Planlama Dergisi, 23 (1), 19-25.

Seyidoğlu, H. (2003). Uluslararası İktisat, 3. Baskı, İstanbul: Gizem Yayınları.

Solmaz, E. (2008). “İktisadi Kalkınma Kuramlarının Yoksulluk Konusuna Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış”. Mevzuat Dergisi.

Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. The Quarterly Journal of Economics, 70(1), 65-94.

Sökmen, A. (2014). Sosyal Gelişme Endeksi Türkiye İçin Ne İfade Ediyor? TEPAV (Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı), Değerlendirme Notu, N: 201421, Haziran. www.tepav.org.tr

Söylemez, E. (2009). Bölgesel Eşitsizlik, Yerel Kalkınma ve Rekabet Edebilir Kentler Komisyonu Raporu. Kentleşme Şûrası. Ankara

Stott, P., (2010). “Conservation: A magical process”. Nature, 468(7325), 764-764.

Suzuki, D. T., ve Knudtson, P., (1989). Genethics: The clash between the new genetics and human values. Harvard University Press. USA, 372.

Şavkar, Erman (2011). Sosyal Sermayenin Unsurları ve Ekonomik Kalkınmayla İlişkisi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

TAKIM, A. (2010). Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Planlarının İktisat Politikalarının Performansına Etkisi: Zonguldak-Bartın ve Karabük Örneği. e-Journal of New World Sciences Academy.5.3, 259-275.

Thacker, S. B., Stroup, D. F., Parrish, R. G. ve Anderson, H. A., (1996). “Surveillance in environmental public health: issues, systems, and sources”. American journal of public health, 86 (5), 633-638.

Thacker, S. B., Stroup, D. F., Parrish, R. G. ve Anderson, H. A., (1996). “Surveillance in environmental public health: issues, systems, and sources”. American journal of public health, 86 (5), 633-638.

Thelen, E., 1996. A Dynamic Systems Approach to the Development of Cognition and Action. MIT press. USA, 408.

Tıraş, H. H. (2012). Sürdürülebilir kalkınma ve çevre: Teorik bir inceleme. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(2), 57-73.

Todaro, M.P. & Smith, S.C. (2011). Economic Development. (Eleven Edition). Pearson Education. Boston

Tonus, Ö. (2013). Temel Göstergelerle Türkiye Ekonomisi. Bursa: Ekin Yayınevi

Topçuoğlu, M, (1998). Çevre Hakkı ve Yargı, Türkiye Çevre Vakfı, Ankara.

Turnovsky, Stephen J. (2001) Old and New Growth Theories: A Unifying Structure, Draft Paper to be presented at Conference on Old and New Growth Theory, University of Pisa, October 2001.

Uysal, D. (1999). “Teknolojik Gelişim ve Global Rekabet Üzerine Etkisi”. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 1 (3), 29-38.

Viala, E., (2008). “Water for food, water for life a comprehensive assessment of water management in agriculture”. Irrigation and Drainage Systems, 22(1), 127-129.

Williams, T. O. ve Smith, R. (2008) “Rethinking Agricultural Development: The Caribbean Challenge”. Annual Monetary Studies Conference, 11- 14 November 2008, Basseterre, St. Kitts.

Wilson, S. (2013). Precarious work: Economic, sociological and political perspectives. The Economic and Labour Relations Review, 24(3), 263-278.

WTO (1998). Guide for Local Authorities on Developing Sustainable Tourism; World Tourism Organization. Madrid.

Yavilioğlu, C. (2002). “Kalkınmanın Anlam bilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri”. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 3 (1), 59-77.

Yıldırım, U. (2004). Sürdürülebilir Kalkınma Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar – Ekolojik, Ekonomik, Politik ve Yönetmelik Perspektifler. Birinci Baskı. İstanbul. Beta Yayıncılık, 449-488.

Yüksel, K. (2015). İktisadi Kalkınmada Sosyal Sermayenin Rolü; Çorum İline Yönelik Bir Analiz, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi, SBE, Çorum.

EKLER

EK 1. Model 2 için VAR(5) Model Sonuçları

Bağımlı Değişken: KBKE	
Değişkenler	Katsayılar
KBGSMH(-1)	-0.007736** [-5.79276]
KBGSMH(-2)	-0.005931* [-2.87648]
KBGSMH(-3)	-0.001676 [-1.47409]
KBGSMH(-4)	-0.003267* [-3.02592]
KBGSMH(-5)	0.000205 [0.21230]
KBKE(-1)	-0.576019* [-1.70338]
KBKE(-2)	0.029040 [0.13547]
KBKE(-3)	0.553918* [2.59125]
KBKE(-4)	0.830673* [2.66075]
KBKE(-5)	-0.184627 [-1.23855]
SH(-1)	-0.013579 [-0.66007]
SH(-2)	-0.021092 [-1.00995]
SH(-3)	-0.071712* [-2.73966]
SH(-4)	0.043926* [2.14954]
SH(-5)	0.013689 [0.83932]
C	0.306291* [3.06553]
R ²	0.88
F-istatistik	3.15*
Akaike istatistik değeri	6.63
Schwarz istatistik değeri	7.42

EK 2. Model 3 için VAR(5) Model Sonuçları

Bağımlı Değişken: SH	
Değişkenler	Katsayılar
KBGSMH(-1)	-0.057358* [-2.77072]
KBGSMH(-2)	-0.015156 [-0.47424]
KBGSMH(-3)	-0.022034 [-1.25054]
KBGSMH(-4)	0.024529 [1.46562]
KBGSMH(-5)	-0.043188* [-2.88327]
KBKE(-1)	-4.339187 [-0.82783]
KBKE(-2)	-1.160929 [-0.34939]
KBKE(-3)	7.486604* [2.25946]
KBKE(-4)	1.371102 [0.28334]
KBKE(-5)	-4.184949* [-1.81120]
SH(-1)	0.383540 [1.20279]
SH(-2)	-0.812252* [-2.50921]
SH(-3)	0.309937 [0.76390]
SH(-4)	-0.299481 [-0.94547]
SH(-5)	0.316323 [1.25125]
C	4.657149* [3.00711]
R²	0.88
F-istatistik	3.15*
Akaike istatistik değeri	6.63
Schwarz istatistik değeri	7.42